

Het einde van de geschiedenis:
Hoe Europa Fukuyama probeert te overstijgen

Bachelorscriptie
Mitchel van der Geest
3489191
21 juni 2012

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Hoofdstuk één	5
<i>Geschiedenis als filosofisch concept</i>	
1.1 The End of History and the Last Man	7
1.2 Fukuyama anno 2008	16
1.3 Aanpak	17
Hoofdstuk twee	19
<i>Economie</i>	
2.1 Fukuyama's theorie	20
2.2 Van EGKS naar EMU	24
2.3 De EMU en haar vormers	26
2.4 Van hypotheek- naar krediet- en de schulden crisis	30
2.5 De diepere crisis	33
2.6 Terugblik	44
Hoofdstuk drie	50
<i>Politiek</i>	
3.1 Fukuyama	50
3.2 Griekenland	53
3.3 SYRIZA	55
3.4 Gouden Dageraad	58
3.5 Terugblik	64
Conclusie	67
Bibliografie	73

VOORWOORD

In een filmpje van één minuut en achttien seconden wordt op de website van de Rijksoverheid het ontstaan van de kredietcrisis uitgelegd. In één minuut en achttien seconde is het echter uiteraard niet mogelijk om de crisis te verklaren. Hoewel de crisis in 2008 lijkt te zijn begonnen, liggen de oorzaken van de crisis een stuk verder in het verleden, namelijk in 2000 en 2001. Na de internetcrisis en de aanslagen op elf september 2001 werd de rente door de centrale bank van de Verenigde Staten verlaagd naar 1,75%¹, en toen de rente in 2007 weer begon te stijgen kwamen mensen in de problemen omdat ze hun hypotheek niet meer konden betalen. Dit zorgde voor een kettingreactie: hypotheeklenkers konden niet betaald worden, de huizenmarkt begon te wankelen, banken kwamen in de problemen en zelfs de financiële markt verloor het vertrouwen in de economie.

Toch had deze crisis tot de Verenigde Staten beperkt kunnen blijven als diezelfde hypotheeklenkers niet in ‘ondoorzichtige financiële producten’² doorverkocht waren op de financiële wereldmarkt. Daardoor kwamen de financiële markten over de hele wereld namelijk in de problemen: net toen de markten zich begonnen te herstellen van de kredietcrisis, kwam de schulden crisis in Europa om de hoek kijken. Griekenland, Ierland, Portugal en Italië kregen te maken met een enorme overheidsschuld en een groot begrotingstekort, en de kredietwaardigheid van de landen werd lager gewaardeerd. Hierdoor werd de rente die deze landen moesten betalen over een lening hoger - in het geval van Griekenland was het zelfs zo dat het land geen lening meer kreeg. De Europese landen en het IMF riepen hierop samen een noodfonds in het leven. Tot op heden is deze crisis nog niet opgelost en nu begint ook Nederland in de problemen te raken.³

Vier jaar geleden, tijdens een debat op een introductiekamp, kwam ik in aanraking met Francis Fukuyama’s theorie over het einde van de geschiedenis. Het was de bovenstaande crisis die mij weer aan zijn (tot dan toe aan mij vaag uitgelegde) theorie deed denken. Het leek er vanuit mijn ogen namelijk op dat het Europese ideaal

---

¹ Rijksoverheid, ‘Ontstaan kredietcrisis’, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/ontstaan-kredietcrisis> (29 april 2012).

² Rijksoverheid, ‘Ontstaan kredietcrisis’, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/ontstaan-kredietcrisis> (29 april 2012).

³ Rijksoverheid, ‘Ontstaan schulden crisis’, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/schulden crisis/ontstaan-schulden crisis> (12 juni 2012).

van samenwerking, op een voorheen ongekenne schaal (een gezamenlijke munt, een monetaire unie en geen belemmering van de handel binnen de EU), bepaalde scheuringen vertonen. Er leek, nogmaals vanuit mijn ogen, een soort programmeringsfout aan het licht te komen die steeds groter werd. Want hoe kan het zijn dat een (in idee) perfect systeem zulke grote fouten kon bevatten?

HOOFDSTUK ÉÉN

Geschiedenis als filosofisch concept

Fukuyama's oorspronkelijke artikel⁴ over het einde van de geschiedenis verscheen in de zomer van 1989 in *The National Interest*, ten tijde van glasnost en perestrojka en in het jaar van de revoluties. Zijn boek *The End of History and the Last Man* verscheen in 1992. De tijd waarin deze werken verschenen passen goed in het onderzoek dat Fukuyama deed. In de inleiding van zijn boek stelt hij zichzelf de vraag of het nut heeft om te spreken over een gemeenschappelijke geschiedenis van de mens, die als einddoel heeft het overgrote deel van de mensheid naar liberale democratie te leiden.⁵ De lezer wordt niet lang in spanning gehouden, want direct daarop geeft Fukuyama het antwoord al: ja, dat heeft nut.

Fukuyama's onderzoek lijkt in eerste instantie een empirisch onderzoek. Om te kijken of liberale democratie en het kapitalisme de overwinnende ideologie is moet men simpelweg gaan turven welke landen de omschakeling maken en analyseren hoe succesvol die is. Het einde van de geschiedenis voltrekt zich dan als er geen nieuwe grote gebeurtenissen zijn en iedere staat een liberale democratie vormt met een (sterke) kapitalistische markt. Toch is dit een fout die veel critici⁶ hebben gemaakt, en dat heeft een aantal redenen. Allereerst wordt het begrip geschiedenis gemakkelijk verkeerd geïnterpreteerd. Fukuyama beschrijft het als volgt:

What I suggested [in the original article] had come to an end was not the occurrence of events, even large and grave events, but History;

---

⁴ Francis Fukuyama, 'Have we reached the end of history?' (februari 1989), <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a228233.pdf> (1 mei 2012). Dit is hetzelfde artikel als in *The national interest* (1989, 3) maar uit een andere bron.

Liberale democratie wordt door Fukuyama onderverdeeld in politiek en economisch liberalisme en democratie. Hij beschrijft deze drie begrippen als volgt: "Political liberalism can be defined simply as the rule of law that recognizes certain individual rights or freedoms from government control," waarna hij de drie fundamentele rechten van Lord Bryce aanhoudt (civil rights, religious rights en political rights). Democratie wordt door Fukuyama omschreven als "the right held universally by all citizens to have a share of political power, that is, the right of all citizens to vote and participate in politics." Tenslotte definieert Fukuyama ook de economie nog in het liberale opzicht: "liberalism is the recognition of the right of free economic activity and economic exchange based on private property and markets."

F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York 1992) 42 - 44. Zie ook hoofdstuk 3 van deze scriptie.

⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, XII.

⁶ Fukuyama, 'Reflections on *The End of History*, five years later', in: T. Burns (ed.), *After History? Francis Fukuyama and His critics* (Boston 1994) 239 - 258, 239 & 240.

that is, history understood as a single, coherent, evolutionary process, when taking into account the experience of all peoples in all times.⁷

Het is uitzonderlijk belangrijk om te onthouden dat de geschiedenis waar Fukuyama over schrijft niet het einde van bepaalde gebeurtenissen betekent, maar het einde van de geschiedenis als geheel in filosofisch opzicht. Dit betekent niet dat er na het einde van de geschiedenis geen oorlog meer kan zijn of dat er geen grote evenementen plaats kunnen vinden (Fukuyama noemt zelf het studentenprotest in China op het plein van de Hemelse Vrede en de val van de Berlijnse muur), noch dat alle landen een liberale democratie zijn met een kapitalistische economie. Het gaat erom dat de ideologie van kapitalisme en liberale democratie, *het idee*, de beste is die de mens kan bedenken. Deze notie van de geschiedenis vindt zijn wortels in de filosofie van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (en deels Karl Marx) die de geschiedenis als teleologisch object zag, een evolutionair proces dat zich uiteindelijk manifesteerde in “a form of society that satisfied its deepest and most fundamental longings”.⁸ Voor Hegel betekende dit de overwinning van de idealen van de Franse revolutie bij de slag van Jena in 1806.⁹

Deze visie op de geschiedenis en het verloop ervan roept echter vragen op. Want is er wel zoiets als een gemeenschappelijke geschiedenis van de mens? En als die er is, hoe ziet die er dan uit? Dit kan het empirische deel van Fukuyama's onderzoek genoemd worden - verder in de inleiding kom ik hier nog op terug. Een verklaring van de geschiedenis van de mens is echter niet genoeg om het democratische streven van de mens, dat wil zeggen: de soevereiniteit van de bevolking en het recht op politieke participatie, te verklaren. Vanaf hier start het filosofische onderzoek van Fukuyama, met als belangrijkste punt “the struggle for recognition”.¹⁰ Wat zorgt ervoor dat we uiteindelijk uit komen op een liberale democratie? En waarom zijn er geen goede alternatieven voor een liberale democratie en kapitalisme? Wanneer Fukuyama al deze vragen heeft behandeld komt hij bij zijn eindpunt aan: hoe ziet het einde van de geschiedenis eruit en wie is het wezen dat hier uit voortkomt, de laatste man?

---

⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, XII.

⁸ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, XII.

⁹ - F. Fukuyama, ‘Have we reached the end of history?’ (februari 1989), <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a228233.pdf> (1 mei 2012).

- Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 64.

¹⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, XVI.

1.1 The End of History and the Last Man

De grootste alternatieven van de liberale democratie in de afgelopen eeuw waren het fascisme en het communisme. Een ideologie als liberale democratie of het communisme wordt alleen verworpen (of in de praktijk omvergeworpen) als er op het niveau van het idee een contradictie plaats vindt. Zodra dit gebeurt, verliest een ideologie zijn legitimiteit volgens Fukuyama.¹¹ Het verlies van legitimiteit wil niet zeggen dat een ideologie zijn brede steun onder bijvoorbeeld de bevolking verliest. Dat kan al gebeuren zodra de regerende elite in een crisis komt, op het niveau van het idee.

Het fascisme beriep zich op het idee dat een hoger ras andere rassen/naties moest en kon overwinnen. Toen Hitler verslagen werd door de geallieerden, verloor het fascisme zijn legitimiteit: de fascisten waren verslagen door een ander ras.¹² Had Hitler de oorlog wel gewonnen, dan had er zich hoogstwaarschijnlijk alsnog een crisis op het niveau van het idee plaats gevonden. Het fascisme had oorlog nodig om de bevestiging te krijgen die de ideologie in stand hield, namelijk dat het Arische ras het hoogste ras was. Maar wanneer Hitler de wereldoorlog had gewonnen, dan zou die bevestiging verloren gaan, aangezien het instrument voor deze bevestiging niet meer mogelijk was: oorlog.¹³

Het communisme, ook wel het totalitarisme, is er volgens Fukuyama niet veel beter aan toe. De kern van het totalitarisme gaat verder dan alleen het overheersen van mensen: het wil de samenleving afbreken om zo de levens van haar burgers totaal te beheersen. Fukuyama omschrijft het als volgt:

This was the ultimate goal of totalitarianism: not simply to derive the new Soviet man of his freedom, but to make him fear freedom in favor of security, and to affirm the goodness of his chains even in the absence of coercion.¹⁴

---

¹¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 15.

¹² Ik maak hier gebruik van de term 'ras' ter illustratie van de fascistische ideologie. Zelf ben ik echter van mening dat de term misplaatst is en een te grote negatieve lading heeft. Een andere term is alleen niet voor handen.

¹³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 17.

¹⁴ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 24.

De totale controle ontwikkelt zich door een constante indoctrinatie door de pers, propaganda en het openbare leven, zoals op scholen en werk. Het probleem, en de ideologische crisis, is echter dat je de gedachten van mensen niet kunt controleren. Mensen wisten dat ze voorgelogen werden door hun leiders. De economische welvaart die beloofd was, kwam er niet, en de leiders waren corrupt. Toen Gorbachev met *glasnost* en *perestroika* aan kwam zetten hoefde de intellectuele elite ook niet overtuigd te worden dat het huidige systeem niet deugde.¹⁵ Het besef van fouten in het systeem ontstond al na de dood van Stalin, toen het systeem van pure terreur afgeschaft werd en er ruimte kwam voor een stukje in het leven van mensen dat niet gecontroleerd werd door de Sovjet regering.¹⁶

Terugkomend op het niveau van het idee lijkt liberale democratie wel succesvol te zijn. Ondanks dat er landen zullen zijn waar de markt niet winstgevend zal zijn of dat er problemen zijn met democratiseren, is *het idee* van liberale democratie de enige die aan het einde van de twintigste eeuw zonder legitimiteitscrisis overeind staat. Er lijkt ook geen beter alternatief te zijn.¹⁷

We kunnen volgens Fukuyama spreken over een universele geschiedenis die zich naar een liberale democratie ontwikkelt. Door zich voornamelijk te baseren op het werk van Hegel¹⁸, stelt hij dat de geschiedenis een universele geschiedenis is omdat de geschiedenis voor de mensheid als geheel geldt:

The Universal History of mankind was nothing other than man's progressive rise to full rationality, and to self-conscious awareness of how that rationality expresses itself in liberal self-government.¹⁹

Maar de geschiedenis is ook door historiciteit universeel. Ze bestaat niet alleen uit opeenvolgende evenementen, maar uit steeds nieuwe vormen van bewustzijn (*consciousness*). Dit bewustzijn gaat verder dan alleen de materiële wereld; het is een set van gedachten en overtuigingen over wat goed is en slecht, wat van belang is en

---

¹⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 31.

¹⁶ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 32.

¹⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 45.

¹⁸ Fukuyama baseert zijn argumentatie op de ideeën van Hegel, zoals geïnterpreteerd door Kojève. "We are interested not in Hegel *per se* but in Hegel-as-interpreted-by-Kojève, or perhaps a new, synthetic philosopher named Hegel-Kojève." Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 144.

¹⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 144.

zelfs religie en de manier waarop de wereld wordt waargenomen.²⁰ De universele geschiedenis van Hegel (de basis voor Fukuyama's argument) is universeel door de dialectiek en het bewustzijn van de mens. Deze historiciteit gaat zelfs zo ver dat Hegel claimt dat de mens misschien wel een natuurlijke kant heeft (denk aan Thomas Hobbes' natuurstaat), maar dat de belangrijkste karaktereigenschappen onbepaald zijn.²¹ Met het ontwikkelen van verschillende verlangens verandert niet alleen de wereld, maar ook de natuur van de mens volgens Hegel. Zijn universele geschiedenis is dan ook een beschrijving van de ontwikkeling van instituties, kennis en de ontwikkeling van de onbepaalde menselijke natuur.²²

Geschiedenis is een proces van conflict, waaruit iedere keer een beter alternatief ontstaat tot het een einddoel bereikt (Hegels dialectiek):

Hegel, however, had defined history as the progress of man to higher levels of rationality and freedom, and this process had a logical terminal point in the achievement of absolute self-consciousness. This self-consciousness, he believed, was embodied in his own philosophical system, just as human freedom was embodied in the modern liberal state that emerged in the Europe after the French Revolution and in North America after the American Revolution. [...] What he was saying [by claiming that history had ended after the battle of Jena in 1806] was that the principles of liberty and equality underlying the modern liberal state had been discovered and implemented in the most advanced countries, and that there were no alternative principles or forms of social and political organization that were superior to liberalism. Liberal societies were, in other words, free from "contradictions" that characterized earlier forms of social organization and would therefore bring the historical dialectic to a close.²³

Om de teleologie van de geschiedenis en de evolutie naar een liberale democratie te verklaren, verdeelt Fukuyama zijn argument onder in twee aspecten: de natuurwetenschappen en "the struggle for recognition".²⁴

---

²⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 62.

²¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 63.

²² Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 64.

²³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 64.

²⁴ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 135.

De natuurwetenschappen bouwen steeds op eerdere waarnemingen voort en hebben een richting: vooruit. We gaan nooit terug naar een ideeënset uit de 17e eeuw, maar bouwen steeds voort op de huidige kennis. De natuurwetenschappen werden na ontdekking een universeel bezit van de rationele mens en ze hebben voor de politiek twee ontwikkelingen teweeggebracht: militaire competitie tussen landen (wapenwedloop) en het overwinnen van de natuur door de mens om haar verlangens te bevredigen.²⁵ De militaire competitie heeft een homogeniserend effect: ze verplicht landen om mee te gaan met de nieuwste ontwikkelingen, waardoor er gelijke sociale structuren ontstaan. Daarnaast stuurt de natuurwetenschap de economie door steeds nieuwe productieprocessen te ontwikkelen die ervoor zorgden dat er een vraag kwam naar een nieuwe verdeling van arbeid(ers). Een samenleving wordt door de uitvinding van machines meer stedelijk, arbeiders worden op hun kwaliteiten beoordeeld en niet aan de hand van hun familiebanden, en er ontstaat een bureaucratie.²⁶ Het is dus de natuurwetenschap die zorgt voor een progressieve ontwikkeling van de geschiedenis.

Maar de natuurwetenschappen doen nog meer; ze zorgen voor een ontwikkeling naar een kapitalistische samenleving. Door de steeds vernieuwende stroom van productieprocessen en producten kan men niet anders dan op een kapitalistische markt uitkomen. Planeconomieën raken achter door het gebrek aan technologische ontwikkeling. Hoewel Rusland lang meedeed aan de strijd om de ruimte, kon het niet meekomen op het gebied van marketing en de ontwikkeling van goede televisies.²⁷ Dit kwam doordat een moderne economie, gebaseerd op vraag en aanbod, de enige is die de vrijheid voor technologische innovatie geeft. Ook verpest een planeconomie de werkethiek²⁸ van arbeiders: iedereen krijgt dezelfde beloning, ongeacht de inzet, dus waarom hard werken? Hierdoor kan de ontwikkeling van natuurwetenschappen niet anders dan de economie richting een kapitalistische markt sturen.²⁹

De natuurwetenschappen verklaren volgens Fukuyama hoe de geschiedenis niet alleen één groot geheel is, maar ook een richting heeft. Waarom er een liberale *democratie* ontstaat, wordt echter niet verklaard door de ontwikkeling van de natuurwetenschap. Het zijn het menselijke verlangen en de menselijke rede die de

---

²⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 73 - 77.

²⁶ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 77 & 78.

²⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 93.

²⁸ Ik heb hier "work ethic" vertaald als werkethiek. Hiermee bedoel ik de houding van de mens ten opzichte van zijn werk. Hiervoor kan ook 'arbeidsethos' of 'werkmoraal' gebruikt worden.

²⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 94.

natuurwetenschappen voort hebben gedreven. De mens is een soort economisch dier en de link naar de ontwikkeling van een liberale democratie wordt op deze manier niet verklaard. Hier komt het tweede deel van het argument van Fukuyama aan bod: de *struggle for recognition*.³⁰ Vanaf hier ontstaat er een zoektocht naar de contradictie van liberale democratie:

It is not sufficient to point to “problems” in contemporary liberal democracies, even if they are serious ones like budget deficits, inflation, crime or drugs. A problem does not become a “contradiction” unless it is so serious that it not only cannot be solved within the system, but corrodes the legitimacy of the system itself such that the latter collapses under its own weight [...] Conversely we can argue that history has come to an end if the present form of social and political organization is *completely satisfying* to human beings in their most essential characteristics.³¹

Het einde van de geschiedenis vindt pas plaats als er geen interne contradictie meer bestaat en als zowel het politieke als sociale leven van de mens volledige voldoening geeft.

De eerste mens, in een natuurstaat zoals bij Hobbes, wil volgens Hegel erkend worden als mens zelf. Daar is maar één manier voor, namelijk een gevecht tot de dood om de eer, en niets anders dan de eer. Het is de houding tegenover een gewelddadige dood die het onderscheid tussen meester en slaaf maakt. De meester is de overwinnaar en krijgt erkenning van de slaaf, en de slaaf is nog steeds angstig voor een gewelddadige dood en is nog minder dan een mens: hij is een instrument voor de meester. Dit gevecht laat volgens Hegel zien dat de mens vrij is. Door zijn leven te riskeren kiest de natuurmens om tegen het sterkste en meest basale instinct in te gaan: zelfbehoud.³²

Dit gevecht om erkenning vindt zijn bron in de werken van Plato. Hier wordt het ‘thymos’ genoemd. Thymos bestaat naast het rationele en verlangende deel van de menselijke ziel en is vergelijkbaar met de *struggle for recognition* van Hegel. Het is dat deel van de ziel dat haar waarde wil laten zien en op de juiste waarde beoordeeld wil worden. Thymos zorgt ervoor dat de mens buiten het systeem handelt, aangezien zij

---

³⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 200.

³¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 136.

³² Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 146.

geen kosten/batenplaatje maakt, net als de verlangende mens, maar een morele afweging maakt om erkend te worden.³³

Thymos hoeft echter niet alleen maar positief te zijn. Als doel kan het erkenning op gelijk niveau met anderen hebben (isothymia), maar het kan ook als doel hebben om als superieur erkend te worden (megalothymia).³⁴ Als superieur erkend worden door alle mensen is iets waar de aristocratie de belichaming van is. De combinatie om als gelijke erkend te worden en de angst voor megalothymia zorgt voor het ontstaan van een volksregering. Hierin kan men strijden om erkenning van de ideeën die men had.³⁵ Wat er voor megalothymia in de plaats is gekomen is een combinatie van de economisering van het dagelijks leven en de opkomst van isothymia.

De hegeliaanse dialectiek zegt dat er een probleem ontstaat bij de ontwikkeling van de mens na het eerste gevecht: de meester heeft zijn erkenning, maar die krijgt hij van de slaaf die niet op gelijke voet met hem staat. Hij kan zijn leven in de waagschaal blijven gooien, maar er ontstaat een monotoonheid in zijn bestaan. De slaaf heeft daarentegen helemaal geen erkenning en moet werken voor de meester.³⁶ Het is dus door middel van arbeid dat de slaaf zijn erkenning vindt. In eerste instantie is het werk verplicht, maar na verloop van tijd ontstaat er een werkethiek. De slaaf ontdekt dat hij de natuur naar zijn hand kan zetten (een ontwikkelingsproces dat begint bij het maken van gereedschappen en dat uiteindelijk uitmondt in de ontwikkeling van de natuurwetenschappen), waardoor werk los komt te staan van de natuurlijke determinatie. Werk representeert dan ook vrijheid.³⁷ De slaaf ontdekt door zijn arbeid het idee van vrijheid (iets wat de meester al kent door zijn leven in de waagschaal te gooien). Immers, hij de natuur overkomen en beheersen. Omdat de slaaf eerst het *idee* van vrijheid ervaart voordat hij echte vrijheid ervaart, heeft hij een hoger bewustzijn dan de meester. Juist dit verlangen naar erkenning van de slaaf is wat de geschiedenis voort heeft gestuwd.³⁸

---

³³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 180.

³⁴ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 182.

³⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 187.

Dit is een eigen interpretatie. Dat isothymia en de angst voor megalothymia de redenen zijn voor een volksregering, wordt hier (nog) niet expliciet door Fukuyama gezegd, maar het is het verlangen van burgers om erkend te worden en op gelijke voet te komen (als is het maar dat de mogelijkheid er is) dat er tijdens de Franse Revolutie voor heeft gezorgd dat de mens het oude aristocratische systeem heeft verworpen. Fukuyama noemt de ontwikkeling naar een constitutionele overheid een tegenactie tegen de grote ambities (megalothymia) van de mens.

³⁶ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 192.

³⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 194.

³⁸ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 198.

Met de komst van de christelijke idealen over de gelijkheid van de mens kwam er ook het liberale ideaal dat de mens elkaar als mens moet erkennen. Zo kwam er niet alleen een samenleving waarin er materiële welvaart was, maar ook een samenleving waarin ieder mens als mens erkend werd. Dit is de laatste fase: universele erkenning van de mens. Er ontstond een samenleving die het verlangende deel van de ziel verzadigde door materiële overvloed en het thymotische deel van de ziel door universele erkenning van de mens als mens. Deze staat was universeel en homogeen. Verdere erkenning hing nu af van rijkdom en bezit en lag in de handen van de mensen zelf.³⁹

Met het bereiken van een liberale democratie door de thymotische drang van de slaaf, ontstaat de vraag of liberale democratie onze verlangens naar erkenning en andere (economische) verlangens kan blijven bevredigen. Volgens Fukuyama zijn er zowel van links als van rechts aanvallen op het systeem mogelijk. Vanaf links wordt het argument aangedragen dat er ongelijkheid blijft in het kapitalistische systeem waar economische ongelijkheid aan de orde van de dag is. De vraag is niet of liberale democratie wel werkt, maar waar de beste balans tussen individuele erkenning en thymotische drang naar gelijkheid te vinden is: “The desire for a greater degree of social democracy need not come at the expense of formal democracy, and therefore does not in itself refute the possibility of an end of history.”⁴⁰ Een toekomstig alternatief vanuit de linkse hoek zal dan ook geen aanval zijn op de instituties van een democratie, maar door het systeem van binnen aan te passen zijn door bijvoorbeeld extra rechten in het leven te roepen.

Vanaf rechts wordt het argument aangedragen dat het probleem dieper ligt dan alleen economische ongelijkheid. Het probleem is het doel van gelijke erkenning zelf. De mens is van zichzelf ongelijk, en door mensen als gelijken te behandelen wordt hun menselijkheid niet bevestigd, maar ontkent.⁴¹

Maar hoe het einde van de geschiedenis en de laatste mens die hier uit voortkomt eruit zien, is nog niet duidelijk. Friedrich Nietzsche schetst een negatief beeld. Door de vraag te stellen of universele erkenning wel mogelijk is, laat hij zien dat het einde van de geschiedenis bestaat uit de overwinning van de slaaf. De mens is alleen nog maar rede en verlangen, een berekenende entiteit die haar zielige en onnodige verlangens probeert te bevredigen. Megalothymia is niet meer relevant. Deze laatste

---

³⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 204.

⁴⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 294.

⁴¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 289.

mens is tevreden met zijn geluk en wil niet beter zijn dan anderen.⁴² In een democratie lijkt dit ook te gebeuren: we zeggen nu eenmaal niet graag dat mensen beter zijn dan anderen, of dat een bepaalde manier van leven superieur is. Trots en de drang naar ongelijkheid verdwijnen zo. Dit is volgens Nietzsche slecht, want echte grootsheid, zoals kunstwerken en symfonieën, komt voort uit een aristocratische samenleving van ongelijkheid, waarin de mens wil bewijzen beter te zijn dan een ander.⁴³

Met het bereiken van Nietzsches einde van de geschiedenis is er een samenleving beroofd van megalothymia, waarin de mens tevreden is met kleinigheden en zonder trots of schaamte leeft. Aangezien de mens nu niet meer weet wat een superieure manier van leven is, komt de nadruk op de gezondheid van de mens te liggen - iets wat ieder mens heeft en deelt. Volgens Nietzsche verwijderd de laatste mens zich van alle plekken die moeilijk of controversieel zijn, zoals de moraal en ethiek. Daar wordt een onderscheid tussen goed en slecht leven gemaakt, en dat is tegen de democratische principes van tolerantie en gelijkheid. De laatste mens komt dus weer terug op het niveau van de slaaf van Hegel, waar de focus op gezondheid en angst voor de dood ligt. Maar dit keer is de mens er volgens Nietzsche slechter aan toe, want hij heeft door zijn opleiding kennis van de geschiedenis. Hierdoor ziet hij hoe alle idealen verloren zijn gegaan en niet levensvatbaar zijn, en verliest hij zijn horizon van normen en waarden.

They [modern men] realize that their horizon, not solid land but a mirage that disappears as one draws closer, giving way to yet another horizon beyond. That is why modern man is the *last* man: he has been jaded by the experience of history, and disabused of the possibility of direct experience of values.⁴⁴

Toch is er een alternatief voor Nietzsches beeld van het einde van de geschiedenis en de laatste mens. We veranderen in de laatste mens als megalothymia volledig uit het leven verdwijnt en daar rationele consumptie voor in de plaats komt. Maar de mens verzet zich hiertegen: hij wil sterven voor zijn idealen, ook al is oorlog niet meer mogelijk.⁴⁵ Als liberale democratie omvergeworpen wordt, dan komt dat door een overmatige

---

⁴² Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 301.

⁴³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 304.

⁴⁴ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 306.

⁴⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 314.

isothymia of een overmatige megalothymia. Maar een overmatige drang van isothymia loopt al snel tegen natuurlijke ongelijkheden aan waar niets tegen kan worden gedaan zonder dat het absurd wordt (het verschil tussen mooi en lelijk weg werken, iemand zonder benen exact hetzelfde behandelen als de rest van de mensen). Een overmatige drang van megalothymia klinkt dan aannemelijker. Dit komt doordat megalothymia een intrinsiek onderdeel is van liberale democratie. Het is megalothymia dat zorgt voor technologische ontwikkelingen en de drang om beter te zijn dan andere landen (en je zo te beschermen). Megalothymia staat op gespannen voet met democratie. Het wordt de mens niet verboden om als beter erkend te worden door anderen, maar hij wordt ook niet aangemoedigd om dit te bereiken. Het stukje megalothymia dat het in een liberale democratie heeft overleefd, uit zich dan ook in zaken als extreme sporten of de zoektocht naar een geneesmiddel voor bijvoorbeeld aids en kanker.

Door de nadruk op gelijke rechten en gelijkheid van verschillende overtuigingen, waar tolerantie een van de belangrijkste eigenschappen is, is de laatste mens steeds meer een mens dat op zichzelf leeft, los van gemeenschappen en clubs. Deze ontwikkeling versterkt het gebrek aan een thymotische drang waardoor de mens tevreden wordt met wat hij heeft en voor niets méér streeft. Toch is liberale democratie het beste alternatief:

By this standard, when compared to the historical alternatives available to us, it would seem that liberal democracy gives the fullest scope to all three parts. If it would not qualify as the most just regime “in speech,” it might serve as the most just regime “in reality.” For as Hegel teaches us, modern liberalism is not based on the abolition of the desire for recognition so much as on its transformation into a more rational form. If *thymos* is not entirely preserved in its earlier manifestations, neither is it entirely negated. Moreover, no existing liberal society is based exclusively on *isothymia*; all must permit some degree of safe and domesticated *megalothymia*, even if this runs contrary to the principles they profess to believe in.⁴⁶

Terugkijkend op de geschiedenis en vooruitkijkend op de toekomst lijkt het volgens Fukuyama zo te zijn dat ondanks de ontwikkeling richting de laatste mens, liberale democratie toch het beste de verlangens van de drie delen van de ziel bevredigt.⁴⁷

---

⁴⁶ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 337.

⁴⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 337.

1.2 Fukuyama anno 2008

Hoewel de vorm van het einde van de geschiedenis en de laatste mens niet helemaal duidelijk wordt uit Fukuyama's boek, stelt hij wel duidelijk dat er een einde van de geschiedenis *is*. Met de aanleiding uit het voorwoord in gedachte stel ik mij de volgende vraag:

In hoeverre passen de economische en politieke ontwikkelingen in Europa vanaf 2008 in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis?

De vraag kan ook anders geformuleerd worden, namelijk als volgt: zijn er sinds 2008 in zowel het politieke als het economische aspect van liberale democratie in Europa interne tegenstellingen ontstaan? Om dit te onderzoeken splits ik de vraag op in een politiek deel en een economische deel.

Uit het economische deel van mijn onderzoek moet blijken of het kapitalistische systeem ons daadwerkelijk richting de laatste mens stuwt - een mens die verdoofd leeft, tevreden gehouden door materiële eigendommen en verlangens - of dat de crisis van 2008 slechts een (kleine) discrepantie is. Hiervoor zal ik me richten op het ontstaan en de ontwikkeling van de Europese monetaire unie, waarna ik de huidige economische crisis analyseer. Uiteindelijk zal ik kijken of de huidige crisis te maken heeft met het Europese kapitalistische model van een monetaire unie, of dat het in een groter geheel geanalyseerd kan worden en het een interne tegenstelling is op het niveau van het *idee* van kapitalisme.

Politiek gezien zoek ik naar ontwikkelingen in vormen van regeren die een indicatie kunnen zijn voor het feit dat liberale democratie niet alle verlangens van de mens bevredigt. Om daarover uitspraken te kunnen doen, zal ik me richten op de verkiezingen in Griekenland. Ik stel me daarbij vragen als: wat zijn de ontwikkelingen? Zijn er partijen of groepen in opkomst die zich tegen de liberale regeringsvorm keren?

I.3 Aanpak

Fukuyama's argument is duidelijk: *het idee* liberale democratie is het best mogelijke idee dat de mens kan hebben. Om dit aan te tonen heeft hij eerst laten zien dat de alternatieven voor liberale democratie in de twintigste eeuw niet voldoen, aangezien zij slachtoffer zijn van interne tegenstellingen (*legitimacy*). Vervolgens toonde hij aan dat de geschiedenis lineair is door de ontwikkeling van natuurwetenschap en de struggle for recognition. Dat de mens zich ontwikkelde naar een liberale vorm van regeren kwam door het ontstaan van nieuwe productieprocessen en de (her)verdeling van arbeid. De ontwikkeling naar democratie heeft te maken met het thymotische deel van de ziel van de mens: de mens wil erkend worden als gelijke. Megalothymia heeft er in de geschiedenis voor gezorgd dat de mens als beter dan anderen erkend wilde worden. Door deze drang zijn de grootste kunstwerken gemaakt en uitvindingen gedaan. Tegelijkertijd heeft de angst voor megalothymia en de drang om als gelijke erkend te worden voor het ontstaan van een volksregering gezorgd. Het is in de liberale democratie, de laatste fase van de dialectiek van Hegel, waar meester en slaaf uiteindelijk gelijk zijn en waar de verlangens van het rationele, verlangende en thymotische deel van de ziel bevredigd worden. Aan het einde van de geschiedenis vinden we dan de liberale democratie en de laatste mens.

In het tweede hoofdstuk van deze scriptie zal ik me bezig houden met het economische aspect van de hoofdvraag. Hierbij staat centraal of er een discrepantie bestaat tussen de empirie van de schulden crisis van 2008 en de theorie van Fukuyama. In zijn boek noemt Fukuyama de opkomst van de Aziatische landen als economische machten als een alternatief voor liberale democratie aangezien daar niet de politieke vrijheid is en wel de economische ontwikkeling die er in het Westen is. Om dit te onderzoeken zal ik allereerst de ontwikkeling van de Europese Monetaire Unie uiteenzetten, om vervolgens de fundamentele oorzaken van de crisis te bespreken. Daarna zal ik onderzoeken of dit past in de theorie van Fukuyama of dat het juist een tegenstelling is.

De vraag of we ons in Europa ook in dit einde van van de geschiedenis bevinden of dat er sinds 2008 zich interne contradicties hebben geopenbaard die de legitimiteit van het liberaal democratische model ondermijnen, beantwoord ik door in het derde hoofdstuk me te richten op de politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008. Centraal

in dit hoofdstuk zullen de verkiezingen in Griekenland staan. Ook hier is de vraag of hier een tegenstelling ontstaat tussen de empirie en de theorie van Fukuyama. Na deze hoofdstukken verwacht ik een goed onderbouwde conclusie te kunnen geven, alsook een antwoord op de op pagina 16 geformuleerde hoofdvraag.

Ik heb bewust gekozen voor de theorie van Fukuyama. Door de economische en politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008 te bekijken in het spectrum van Fukuyama's theorie, heb ik mezelf automatisch verplicht om de theorie van Fukuyama aan te nemen zonder al te veel stil te staan bij de (eventuele) gebreken ervan. Het kan echter geen kwaad om aan die gebreken even kort aandacht te besteden. Fukuyama bevindt zich namelijk op uiterst theoretisch terrein, waardoor het gemakkelijk en aantrekkelijk wordt om zijn argumenten overal in de empirie te vinden. Iedere stap terug, bijvoorbeeld naar het fascisme of het falen van een economie, kan gezien worden als een hiaat in de algemene ontwikkeling van de geschiedenis. Een implicatie van Fukuyama's theorie is dat, zolang er geen alternatief is gevonden voor liberale democratie, zijn theorie plausibel (of zelfs waar) is. Hierdoor komt de druk niet zozeer op het zelf vinden van bewijs, als wel op anderen die bewijs tegen de theorie moeten aanleveren. Zo wordt de theorie van Fukuyama haast een *self-fulfilling prophecy*. Daarnaast is het denkbaar dat er geen radicaal nieuw systeem ontstaat, maar dat er kleine nuances plaatsvinden die binnen het paradigma van liberale democratie niet opgelost kunnen worden.

Het is belangrijk om tijdens het lezen van deze scriptie deze bezwaren in het achterhoofd te houden. Ik heb er echter bewust voor gekozen om de theorie van Fukuyama niet voor het gerecht te slepen, maar om de ontwikkelingen in Europa sinds 2008 binnen zijn theorie te bekijken. Mij leek dit een interessante aanpak om deze verschijnselen te onderzoeken.

HOOFDSTUK TWEE

Economie

De hoofdvraag is verdeeld tussen een economisch en een politiek deel. Om het economische deel van de hoofdvraag te beantwoorden, zal ik eerst het economische gedeelte van Fukuyama's argument uiteenzetten en toelichten. Hierin staat de vraag centraal of de mens slechts een rationeel rijkdom vergarend dier is, of dat er meer is dat mens met werk en kapitaal verbindt. In zijn argument gaat het om de Aziatische landen (de Aziatische tijgers) die sinds de jaren '80 van de vorige eeuw de derde grote economische macht zijn geworden, zonder volledig te democratiseren. Daarnaast zal ik, met de hoofdvraag in het achterhoofd, kijken naar de ontwikkeling van de Economische en Monetaire Unie (EMU). Hieruit moet blijken dat de kapitalistische waarden die Fukuyama beschrijft en waar hij veel waarde aan hecht, ook gelden voor de EU. Door naar de ontwikkeling van de EMU te kijken kan er een beter begrip ontstaan over de schulden crisis die sinds 2008 in Europa woekert.

Nadat de basis voor dit hoofdstuk is gelegd door Fukuyama uiteen te zetten en de ontwikkeling van de EMU te bekijken, zal ik de schulden crisis vanaf 2008 behandelen. Mijn doel daarbij is het beschrijven van een zo objectief mogelijke weergave van de ontwikkeling van de crisis. Dit is van groot belang om daarna een zo goed mogelijke analyse te kunnen maken over in hoeverre de schulden crisis past in het argument van Fukuyama.

Om dit economische deel van de hoofdvraag te beantwoorden richt ik me vooral op discrepanties binnen het kapitalistische ideaal. De voorbeelden voor alternatieven die Fukuyama geeft, zijn een goede kapstok om mijn onderzoek te begeleiden, maar er moet opgepast worden dat de tegenstrijdigheden en alternatieven die Fukuyama geeft geen self-fulfilling prophecy worden. Het belangrijkste in dit hoofdstuk is de vraag of de huidige schulden crisis een hobbel (of enorme drempel) is binnen het kapitalistische systeem, of dat uit de huidige ontwikkelingen blijkt dat men op weg is naar de ontwikkeling van een nieuw economisch systeem.

2.1 Fukuyama's theorie

In de inleiding werd de ontwikkeling naar een kapitalistische economie al uitgelegd als de ontwikkeling van de slaaf. Werk is eerst een verplichting, maar langzaam ontwikkelt de slaaf een werkethiek. Hieruit ontstaat het idee van vrijheid. Daarna is er de laatste mens bij wie megalothymia zich uit in zaken als een geneesmiddel voor kanker of economische rijkdom.⁴⁸ Werkethiek krijgt echter een grotere rol toebedeeld:

Work, according to Hegel, is the *essence* of man: it is the working slave who creates human history by transforming the natural world into a world habitable by man. Apart from a few idle masters, all human beings work: and yet, there are tremendous differences in the manner and degree to which they work. These differences have traditionally been discussed under the rubric of the "work ethic."⁴⁹

Om de kapitalistische drang van de mens te begrijpen wendt Fukuyama zich tot liberale economische theorieën zoals die van Adam Smith. Smith stelt dat werk bij voorbaat vervelend is en dat een mens slechts tot een bepaald punt zal blijven werken. Zodra het werken meer kost (bijvoorbeeld in vrije tijd) dan het oplevert (loon, materiaal), zal een rationeel mens stoppen met werken. Het is de afweging tussen het verlangende deel van de ziel van de mens en de rede die hier in een wisselwerking met elkaar functioneren.⁵⁰ Toch zijn er mensen die werkweken van negentig uur maken zonder ooit te genieten van datgene wat het werk ze oplevert. Deze mensen zijn volgens de theorie van Smith irrationeel bezig - hun ratio hoort hen in te laten zien dat het werk meer kost dan oplevert (denk aan hartklachten door stress). Het is de voldoening en het aanzien dat deze mensen krijgen van en door hun werk dat ervoor zorgt dat zij zoveel werken. Thymos uit zich zo in arbeid en werkethiek.⁵¹

Max Weber legde al een verband tussen het protestantisme en werkethiek. Werk was een roeping, waardoor het zijn vervelende lading verloor. Mensen waren uitgekozen om dit werk te doen, en ontvingen een beloning aan het eind. Hierdoor kwam er een werkethiek waarbij hard werk een doel had naast materiële rijkdom. Het is

---

⁴⁸ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 226.

⁴⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 224.

⁵⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 225.

⁵¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 226.

deze vorm van irrationele drang (die zich kan uiten in het aanzien door werk, of in religieuze ondergronden) die de economie vooruit heeft geholpen. Het is thymos verkregen door werk dat verklaart hoe de meest succesvolle kapitalistische samenlevingen zijn ontstaan.⁵²

Na de secularisatie van verschillende samenlevingen (in Japan en in Europa) verwachtte men een sterke daling in de werkethiek van de mens. Dit gebeurde echter niet door de crisis in de jaren '80 van de vorige eeuw. Hierdoor moesten mensen harder werken voor minder beloning en werd hun drang voor zelfbehoud geactiveerd. Niet werken betekende armoede van ongekeerde schaal.

Werk, de essentie van de mens, wordt volgens Fukuyama dus niet alleen voortgedreven door het rationele deel en het verlangende deel van de mens, maar ook door het irrationele thymotische deel. Aan de voet hiervan liggen niet alleen economische maar ook culturele oorzaken. De verschillende houdingen ten opzichte van werk van de verschillende culturen zijn van belang om te kijken naar wat voor alternatieven er voor liberale democratie kunnen komen.

Fukuyama zet hiervoor het Westerse economisch liberalisme af tegen de Aziatische vorm. Het Westen (Europa en de Verenigde Staten) hebben een vorm van kapitalisme waarin het individu en zijn belangen centraal staan. Hoewel er omstandigheden bestaan waaronder men een verhoogde werkethiek heeft (zoals oorlogstijd of werken voor familie), wordt de mens in het Westen vooral gedreven door het rationele en verlangende deel van de ziel. Het irrationele thymotische deel wordt gedreven door het aanzien dat men door een baan of inkomen krijgt. Het gevaar van deze overheersende rationele afweging is dat het na een bepaald punt niet meer productief is. Dit gebeurt bijvoorbeeld als werkers arbeid alleen nog maar zien als het verhuren van een dienst en niet meer trots zijn op het werk dat ze doen.⁵³

Industrialisatie en economische vooruitgang hebben een homogeniserend effect op de mens, doordat samenlevingen dezelfde markten en vormen van industrie aannemen. Er zijn echter bepaalde vormen van thymos die de voltrekking van de universele geschiedenis lijken tegen te gaan. En wanneer het homogeniserende proces stopt, komt ook het proces van democratisering in gevaar.⁵⁴

---

⁵² Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 227 & 229.

⁵³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 233.

⁵⁴ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 235.

Ondanks dat er geen alternatief voor liberale democratie lijkt te zijn, kunnen er in de toekomst wel alternatieven ontstaan. Volgens Fukuyama kunnen deze alternatieven op gang worden gebracht door twee groepen: degenen bij wie het vanwege culturele redenen niet lukt om een succesvolle liberaal democratische samenleving in stand te houden, en degenen die uitermate succesvol zijn binnen in het kapitalistische stelsel.⁵⁵

Het eerste alternatief, waarin een liberale democratie het niet overleeft door culturele redenen, is in het verleden al voorgekomen. De islamitische wereld heeft in het begin van de twintigste eeuw een modernisatie doorgemaakt om het Westen bij te blijven. Het lukte de islamitische wereld echter niet om het succes van het Westen te evenaren. Hierdoor kwam het islamitisch fundamentalisme op - een nieuwe vorm die zich niet beriep op traditionele waarden uit het nabije verleden of Westerse waarden, maar op waarden van voor de moderniteit. Een andere vorm van het beroepen op waarden en cultuur vindt volgens Fukuyama plaats onder de zwarte bevolking in de Verenigde Staten die zich af zet tegen 'witte waarden' als economisch succes en onderwijs. In plaats daarvan wordt er een beroep gedaan op de Afro-Amerikaanse cultuur. Het is deze vorm van afzetten, die gepaard gaat met trots op de eigen cultuur, die het waardeverlies van het economisch falen moet vervangen.⁵⁶

Een grotere kanshebber voor een alternatief voor liberale democratie komt echter uit de Aziatische hoek en heeft te maken met de manier waarop men erkenning krijgt:

The most significant challenge being posed to the liberal universalism of the American and French revolutions today is not coming from the communist world, whose economic failures are evident for everyone to see, but from those societies in Asia which combine liberal economies with a kind of paternalistic authoritarianism. [...] But Asia's tremendous economic success has led to a growing recognition that success was due not simply to the successful borrowing of Western practices, but to the fact that Asian societies *retained* certain traditional features of their own cultures - like a strong work ethic - and integrated them into a modern business environment.⁵⁷

---

⁵⁵ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 235.

⁵⁶ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 235 - 237.

⁵⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 238.

Door het paternalistische verleden, dat haar wortels vind in het Confucianisme, komt de waarde van de mens en de erkenning die hij krijgt in veel Aziatische landen niet door de eigen kwaliteiten, maar door de groep waar het individu toe behoort. In Japan erkent de samenleving individuen als onderdeel van een groep, maar erkenning op het niveau van *thymos* (zoals trots), worden alleen aan groepen als geheel gegeven.⁵⁸ Het is door deze vorm van groepsdruk dat burgers in Japan zo'n sterke werkethiek hebben: hun waarde hangt direct af van de successen van de groep, zoals de familie of het bedrijf waar ze voor werken.

Op zich is dit echter nog geen alternatief voor liberale democratie. Men kan nog steeds sterke individuele rechten hebben en stemmen. Het groepsgevoel in Japan (en in andere delen van Azië) is echter zo groot dat de samenleving zichzelf als één geheel beschouwt. Verkiezingen zijn op deze manier niet de accumulatie van verschillende individuele oordelen over wat goed en fout is, maar zorgen voor een gekozen vorm van éénpartijpolitiek waarin de samenleving het gezin is en de heersende partij aan het hoofd daarvan staat. Leiders van de partij komen dan ook niet gekozen aan de macht, maar door hun opleiding of achtergrond.⁵⁹

Vanaf hier kunnen er volgens Fukuyama twee dingen gebeuren: Azië, met Japan als voorbeeld, kan het Westerse ideaal van liberale democratie volledig overnemen, of het kan (al dan niet door ontwikkelingen in het Westen) besluiten om de huidige vorm van regeren en ontwikkelingen aan te houden en voort te zetten.

Fukuyama beschrijft dat ondanks het homogeniserende effect van arbeid en industrialisatie, er ook bepaalde culturele tegenstellingen ontstaan die niet overkomelijk lijken te zijn. Dit is niet alleen een indicatie dat het proces van universele liberalisatie (als dat al plaats vindt) erg langzaam zal gaan, maar ook dat er een alternatief kan komen. Als voorbeeld geeft Fukuyama hiervoor Japan, waarin een groepsgevoel en groepsdruk binnen de samenleving voor een werkethiek zorgen die in Westerse landen verloren zou gaan. Een combinatie van autoritair bestuur en economische ontwikkeling zorgen voor een denkbaar alternatief voor liberale democratie.⁶⁰

Nu het argument van Fukuyama in de inleiding uiteen is gezet, en ik ook gekeken heb naar alternatieven die Fukuyama aandraagt, is het tijd om naar Europa te kijken. Met de schulden crisis die in 2008 is begonnen en nog steeds doorwoekert,

---

⁵⁸ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 238.

⁵⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 240.

⁶⁰ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 244.

ontstaat de vraag of we niet op een onoverkomelijke tegenstelling zijn gestuit. Het economische deel van Fukuyama's argument fungeert als kader waarbinnen er naar een tegenstelling gezocht kan worden. Passen de ontwikkelingen in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis, of passen ze beter bij het voorbeeld van Japan?

2.2 Van EGKS naar EMU

Om de huidige schuldencrisis te begrijpen is het belangrijk om het ontstaan en de ontwikkeling van de Europese Unie te bekijken. Het argument van Fukuyama illustreert hoe politiek en economie met elkaar verbonden zijn. Het is door de industrialisatie dat er een bureaucratie ontstaat en het is de overwinning van de slaaf op de natuur door middel van arbeid die voor erkenning en vrijheid bij de slaaf zorgt. Het ontstaan en de vorming van de Europese (en Monetaire) Unie zijn hierop geen uitzondering. Het is belangrijk om kort, en in grote lijnen het ontstaan van (vooral) de EMU uiteen te zetten. De constante intensivering van de samenwerking tussen de deelnemende lidstaten ligt aan de basis van het ontstaan en het verloop van de schuldencrisis in 2008. Duidelijk zal worden dat, hoewel het een economisch vraagstuk is, de politiek en verschillende standpunten van de twee grootste spelers, Duitsland en Frankrijk, de hoofdrol spelen in de vorming en eventuele tegenstrijdigheden van de EMU.

Op 18 april 1951 kwam de voorloper van de EU, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), tot stand. Zes landen, België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland, tekenden op basis van het Schumanplan een verdrag om de zware industrieën gemeenschappelijk te beheren. Met de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen was het idee dat er op deze manier geen oorlogsindustrie meer kon ontstaan.⁶¹ Zes jaar later, in 1957, werden de Verdragen van Rome getekend. Hier werd bevestigd dat de samenwerking tussen de deelnemende landen geïntensiveerd werd door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Gemeenschap van Atoomenergie. Vooral de doelstellingen van de EEG laten zien dat dit niet alleen een economische stap was, maar ook een politieke. Men wilde allereerst, met het

---

⁶¹ - Europese Unie, 'Een vreedzaam Europa – het begin van de samenwerking', http://europa.eu/about-eu/eu-history/2010-today/index_nl.htm (17 mei 2012).

- Een andere uitstekende site is die van het CVCE (<http://www.cvce.eu>). De archieven hier zijn uiterst gedetailleerd.

creëren van de EEG, betere economische omstandigheden krijgen voor niet alleen de productie, maar ook het handelsverkeer van de gemeenschap. Daarnaast moest de oprichting van de EEG zorgen voor een ‘functionele integratie van Europa op politiek vlak’.⁶² Het was in 1954 namelijk mislukt om de Europese Defensiegemeenschap (EDG) in het leven te roepen - integratie bereikte haar grens door de moeite die de verschillende lidstaten hadden om hun beleidsautonomie (deels) op te geven.⁶³ De intensivering van de samenwerking tussen de lidstaten zette in de jaren ’60 van de vorige eeuw door met de invoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (30 juli 1962) en de afschaffing van de invoerrechten tussen de lidstaten op 1 juli 1968. Hierdoor ontstond er een enorme handelsgroep. Met het idee van een gemeenschappelijke munt in het achterhoofd besloten de lidstaten op 24 april 1972 dat de wisselkoersen ten aanzien van elkaar met niet meer dan 2,25% mochten verschillen. Dit wordt ook wel de *Snake* genoemd⁶⁴ en fungeerde om de stabiliteit te bevorderen.

Vanaf 1973 waren ook Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk lid. In 1981 volgde Griekenland en in 1986 Portugal en Spanje. De samenwerking werd niet alleen intensiever maar ook groter. In hetzelfde jaar werd de Europese Akte (EA) ondertekend. De interne invoerrechten waren in 1968 al afgeschaft, maar er was nog geen gemeenschappelijke grensoverschrijdende handel. De EA zorgde voor het einde van deze verschillen en veranderde ook de bevoegdheden en de structuur binnen de EU. Zo veranderde niet alleen de beslissingsprocedure van de Raad (gekwalficeerde meerderheid), maar ook de bevoegdheden van de Commissie (die kreeg een uitvoerende bevoegdheid van de Raad), het Europese Parlement (een grotere rol in onder andere institutioneel overleg) en de Gemeenschappen.⁶⁵

Op 7 februari 1992 vond een belangrijke gebeurtenis plaats met betrekking tot de EMU: het Verdrag betreffende de Europese Unie, ook wel bekend als het Verdrag van Maastricht, werd ondertekend. In dit verdrag stonden niet alleen de regels voor de toekomstige gemeenschappelijke munt, maar ook de regels voor het gemeenschappelijk

---

⁶² Europese unie, ‘Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, EEG-Verdrag - oorspronkelijke tekst (niet-geconsolideerde versie)’ (versie 26 oktober 2010), http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_nl.htm (17 mei 2012).

⁶³ Europese unie, ‘Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, EEG-Verdrag - oorspronkelijke tekst (niet-geconsolideerde versie)’ (versie 26 oktober 2010), http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_nl.htm (17 mei 2012).

⁶⁴ D. Marsh, *The Euro. The Battle for the New Global Currency* (Londen 2009) 66.

⁶⁵ Europese Unie, ‘De Europese Akte’ (versie 26 oktober 2010) http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_singleact_nl.htm (17 mei 2012).

buitenlands en veiligheidsbeleid. Daarnaast werden een betere samenwerking op het terrein van justitie en binnenlandse zaken in dit verdrag geregeld.

De Europese Unie werd verdeeld in drie pijlers. De eerste werd vooral supranationaal bestuurd en omvatte het economisch, milieu- en sociaal beleid. De tweede en derde pijler waren vooral intergouvernementeel en omvatten respectievelijk het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid en Justitie en Binnenlandse Zaken. Met dit verdrag werd de toekomst voor de euro vastgelegd.⁶⁶

Op 1 januari 1993 was de gemeenschappelijke markt een feit. Er was nu vrij verkeer tussen goederen, diensten, personen en geld. Tussen 1995 en 2007 werd de Europese Unie uitgebreid naar een totaal van 27 lidstaten. In 2007 werd ook het Verdrag van Lissabon getekend. Dit is een aanvulling op de eerdere EU- en EG-verdragen. De bedoeling was om de EU democratischer, transparanter en efficiënter te maken door een grotere rol aan het Europees Parlement en meer zeggenschap aan de nationale parlementen te geven. Door direct gekozen te worden en meer inspraak te hebben over de wetgeving en de begroting, hoopte het Europees Parlement dit te bereiken. Ook kon een lid zijn lidmaatschap opzeggen. Verder voegde het verdrag twee officiële instellingen toe: de Europese Raad en de Europese Centrale Bank.⁶⁷ Vanaf 2008 sloeg de bankencrisis toe, om opgevolgd te worden door de schuldencrisis.

Uit deze globale ontwikkeling blijkt, met andere woorden, dat vanaf 1951 de samenwerking zowel politiek als economisch steeds verder intensiveert, maar dat alleen op het gebied van economie (en milieu- en sociaal beleid) sprake is van supranationale samenwerking; op het gebied van politiek overheerst nog steeds een aarzeling om beleidsautonomie op te geven. Ik wil vooral in gaan op de ontwikkelingen in de aanloop naar het Verdrag betreffende de Europese Unie en de ontwikkelingen kort daarna, om zo tot een goed begrip te komen van de structuur waarin de schuldencrisis plaatsvindt.

2.3 De EMU en haar vormers

De gehele aanloop naar de EMU kan gezien worden als een verschil in ideologie. Economisch gezien betekende dit de vraag of een gezamenlijke munt een bekroning zou

---

⁶⁶ Europa Nu, 'Verdrag van Maastricht', http://www.europa-nu.nl/id/vicyi6b6dukw/verdrag_van_maastricht (17 mei 2012).

⁶⁷ Europese Unie, 'Verdrag van Lissabon. Het verdrag in het kort', http://europa.eu/lisbon_treaty/glance/index_nl.htm (17 mei 2012).

worden op de economische convergentie tussen de verschillende landen, of dat de gemeenschappelijke munt slechts van een politieke wil afhing en dat de markten vanzelf zouden volgen.⁶⁸ Aan de ene kant van het debat bevonden zich de economen (Duitsland en Nederland) en aan de andere kant de monetaristen (Frankrijk en België). David Marsh legt in zijn boek *The Euro. The Battle for the New Global Currency* de verschillende standpunten duidelijk uit⁶⁹:

[The economists] believed countries had to run convergent economic policies before they could permanently fix exchange rates. As a condition for monetary union - which could lead ultimately to a single currency - countries would first have to enact very similar policies and achieve similar results on prices and wages, taxes and budgets, internal competition and foreign trade. Monetary union would come at the end of a long journey. Balance of payments deficits, according to the Economists, were a sign of excessively expansionist policies in weaker countries, requiring strict corrective action. No country with a strong and persistent trade deficit, on this basis would be fit to join a monetary union.⁷⁰

Monetarists believed that the way to convergence lay through a common approach to monetary issues. Monetarists agreed that balance of payments deficits were a sign of financial disequilibrium. But they believed that responsibility lay equally with the surplus and deficit countries, both of which had to take action. The Monetarists backed early steps to fix exchange rates, as a prelude to full monetary union later. A prerequisite was that stronger currency countries with the balance payments surpluses would pledge to support weaker nations through currency intervention and pooling of foreign exchange reserves. Enacting such monetary policies, the Monetarists believed, would provide governments with the right tools to produce the convergence in budgets, growth and incomes that was both the goal of, and an essential support for, monetary union.⁷¹

Deze tegenstelling zette de toon voor een discussie die nog bijna vijftig jaar zou duren.

---

⁶⁸ Marsh, *The Euro*, 46.

⁶⁹ C. Teulings e.a., *Europa in crisis* (Amsterdam 2011) 33 & 189.

⁷⁰ Marsh, *The Euro*, 45.

⁷¹ Marsh, *The Euro*, 46.

Het was vooral een tegenstelling op politieke visies en overtuigingen in combinatie met economische verschillen die de vorming van de EMU overheerste. Duitsland had na de oorlog de sterkste munt van Europa; de Duitse Mark. In 1948 werd niet alleen de D-mark in het leven geroepen, maar ook de West-Duitse Centrale Bank, de voorloper van de Bundesbank. Deze werd in 1957 opgericht. Duitsland wilde koste wat het kost de economische instabiliteit van de vooroorlogse jaren voorkomen. De oorzaak van die instabiliteit was namelijk een instabiele munt, en dat was iets dat ze niet weer wilden. Met de geallieerden nog aan de macht werd er daarom een bank gecreëerd die niet door de staat bestuurd werd. Er werd een onderscheid gemaakt: de Bundesbank had de controle over de rentestanden, en de staat over de wisselkoers. Hierdoor ontstond er een bank die zelf voor de interne stabiliteit van het land kon zorgen en een regering die de externe stabiliteit voor haar rekening nam.⁷² Ook in de toekomst was het doel van de Bundesbank en de (West-)Duitse regering om inflatie te beperken en de stabiliteit te waarborgen.

In Frankrijk waren de omstandigheden anders. De Fransen hadden te maken met een systeem (het Bretton-Woodssysteem) waarbij de munt niet alleen gekoppeld was aan goud, maar ook aan de dollar. Samen met president De Gaulles visie van een sterk onafhankelijk Europa, zorgde dit ervoor dat Frankrijk na het vallen van het Bretton-Woodssysteem (waar Frankrijk zelf eerder al uitgestapt was) in de problemen kwam. De franc moest daardoor gedevalueerd worden terwijl de D-mark gerevalueerd werd. West-Duitsland werd financieel gezien steeds sterker, terwijl Frankrijk niet op hetzelfde niveau kon komen. Dit was een trend die zich in de ontwikkeling van de EMU voortzette.⁷³

Bovenstaand voorbeeld, de tegenstelling tussen West-Duitsland en Frankrijk, illustreert mooi de verschillende tegenstellingen en de verschillende niveaus waarop deze tegenstelling zich afspeelde. West-Duitsland werd economisch steeds sterker door haar beleid en Frankrijk kon dat niet bijhouden. West-Duitsland had het standpunt van de economen, en Frankrijk dat van de monetaristen. Bovendien was het zo dat West-Duitsland later samen ging met Oost-Duitsland waardoor er niet alleen een economische angst was dat Duitsland weer te sterk werd, maar ook een politieke. Dit versterkte de

---

⁷² Marsh, *The Euro*, 39 & 40.

⁷³ Marsh, *The Euro*, 53.

tegenstelling tussen Duitsland en Frankrijk, die ondertussen bezig waren een monetaire unie te vormen.

Tot slot laat de periode na het ondertekenen van het Verdrag van Maastricht goed zien wat de gevolgen waren van de Frans-Duitse tegenstelling. Na het ondertekenen van het verdrag ontstond er een economische crisis die vooral de zwakkere economieën van het zuiden van Europa raakte. Italië, Spanje en Portugal moesten devalueren en Frankrijk zat tussen de positie van Duitsland en de zuidelijke lidstaten in. De crisis liet zien dat er één Europese munt moest komen en dat het op tijd nakomen van de afspraken uit het Verdrag van Maastricht belangrijk was voor de Europese stabiliteit. Er ontstond echter een blokvorming over de locatie en de taken van het Europese Monetaire Instituut (EMI, de voorloper van de ECB). De monetaristen, bestaande uit overwegend de zwakkere economische landen, wilden dat het EMI de macht zou krijgen van een centrale bank en in zou kunnen grijpen met een monetair noodfonds als dat nodig zou zijn. Dit fonds bestond voornamelijk uit Duits geld. De economen, daarentegen, wilden dat het EMI niet in aanvaring zou komen met de centrale banken. Het instituut moest zich vooral richten op bijzaken, waaronder het verzamelen van monetaire gegevens. Het is Duitsland geweest dat dit conflict uiteindelijk won. Het EMI werd in Frankfurt geplaatst, maar de invulling van de taken gaf wederom een conflict: Frankrijk wilde dat de centrale banken zelf de macht behielden, terwijl Duitsland wilde dat het EMI zou fungeren als een onafhankelijke centrale bank. Na dit voornamelijk politieke conflict kwam er een nieuw conflict: het stabiliteitspact. Dit pact moest er voor zorgen dat ieder land dat een groter begrotingstekort had dan 3% van het BBP beboet zou worden. Hierdoor kwamen de twee visies met elkaar in conflict: Duitsland wilde haar anti-inflatiehouding vasthouden en de Fransen wilden politiek toezicht over de centrale bankiers en zo min mogelijk beleidsautonomie overdragen. Uiteindelijk werd het stabiliteitspact omgezet in het groei- en stabiliteitspact, op verzoek van de Fransen. Op 1 juni 1998 werd het EMI omgevormd tot de ECB, die voornamelijk het Bundesbankmodel overnam.⁷⁴

Aan de ontwikkeling vanaf de EEG tot en met het invoeren van de euro is te zien dat hoewel het een economisch proces is, de ontwikkeling van de EMU toch vooral een politieke toon en basis heeft. De tegenstellingen tussen aan de ene kant Duitsland en aan de andere kant Frankrijk zorgden voor een systeem waarin de Europese Centrale Bank

---

⁷⁴ Marsh, *The Euro*, 193 & 210.

de methoden van de Bundesbank overnam, terwijl de economieën in de unie niet dezelfde kracht hadden als de Duitse economie. Door deze constructie, in combinatie met het gebrek aan een controlerende macht met de mogelijkheid om streng te straffen, lag er een basis van waaruit de schulden crisis voort kon komen.

Ik heb voornamelijk in grote lijnen de ontwikkeling van de Europese Unie en de EMU behandeld. Zo heb ik de rol van het Verenigd Koninkrijk niet besproken en ook de rol van de Verenigde Staten weggelaten, net als de rol van de Snake. Dit betekent niet dat die niet van belang zijn geweest in de vorming van de Europese Unie en de EMU. Voor deze scriptie is het echter vooral van belang om een duidelijk beeld te schetsen van wat er vóór de schulden crisis is gebeurd. Zo hoop ik tot een beter inzicht te komen over de oorzaken van de schulden crisis. Daarna kan ik dan de vraag beantwoorden in hoeverre die crisis in de theorie van Fukuyama past.

2.4 Van hypotheek- naar krediet- en de schulden crisis

In het eerste decennium van het nieuwe millennium werden in de Verenigde Staten hypotheeklen verstrekt aan mensen die ze eigenlijk niet konden betalen. Het idee van deze risicovolle hypotheeklen was dat de rente in eerste instantie laag was, om vervolgens, na een bepaalde periode, sterk te stijgen. Binnen die periode werd verwacht dat de mensen die de hypotheek waren aangegaan een nieuwe hypotheek konden afsluiten voor een gunstiger, rentepercentage omdat het huis meer waard was geworden. Met andere woorden: om dit systeem te laten werken moest er een constante groei van de huizenprijzen zijn. Deze hypotheeklen werden door de hypotheekbanken verhandeld aan zakenbanken, in ruil voor geld dat uitgeleend kon worden. Deze zakenbanken (ver)stopten de hypotheeklen in ondoorzichtige financiële pakketten en verhandelden die de hele wereld over.⁷⁵

Toen in 2007 de rente steeg en de huizenprijzen niet meestegen of zelfs daalden, kwamen mensen in de problemen. Zij konden hun hypotheek niet meer afbetalen en werden hun huis uitgezet. De huizen werden door de banken verkocht, maar brachten minder op dan het bedrag waarvoor ze als onderpand voor genoteerd stonden. Door

---

⁷⁵ - E. Kalse, 'Kredietcrisis in vijf stappen' (versie 17 september 2008), http://vorige.nrc.nl/nieuwsthema/kredietcrisis/article1987320.ece/Kredietcrisis_in_vijf_stappen (24-05-2012).
- Rijksoverheid, 'Ontstaan kredietcrisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/ontstaan-kredietcrisis> (24 mei 2012).

deze hypotheekcrisis kwamen de banken zelf ook in de problemen. Het was echter onduidelijk welke banken door deze ontwikkeling niet meer kredietwaardig waren. Het onderlinge vertrouwen tussen banken ging daardoor verloren en *als* er al leningen werden verstrekt, dan gebeurde dit met hoge rentes. De ECB en het Federal Reserve System moesten miljarden aan noodleningen verstrekken om banken als Fannie Mae en Freddie Mac te redden. Dit zorgde echter niet voor het vertrouwen dat nodig was op de financiële markt, en de crisis begon ook Europa hard te raken. Het consumentenvertrouwen daalde, het verkrijgen van leningen werd moeilijker (en de rentes hoger), en Nederlanders werden, net als de rest van de Europeanen, bang door de constante negatieve berichtgeving.⁷⁶

De kredietcrisis veranderde vanaf 2009 in de schuldencrisis. Omdat er geen goede faillissementswetgeving in Europa was, was het moeilijk om schuldeisers mee te laten betalen als een bank in slecht weer kwam. Ierland loste dit op door in 2008 garant te staan voor alle uitstaande schulden van de banken. De groeivoorzichten daalden door de crisis van 2008, net als de belastinginkomsten. Landen namen de schulden van banken over en riepen verschillende reddingsacties in het leven. Hierdoor namen de overheidstekorten toe en kwamen landen als geheel in de problemen. Zoals gezegd besloten banken door de verliezen die ze leden minder leningen uit te geven tegen hogere rentetarieven. Dit zorgde echter voor een remming van de economische groei - ook bedrijven konden immers moeilijker een lening krijgen. Bedrijven die de leningen niet meer konden betalen, verloren hun onderpand aan de bank. Dit onderpand was echter minder waard door de recessie, en bedrijven konden hierdoor steeds minder investeren. Als gevolg daarvan kwamen meer bedrijven in de problemen met het aflossen van hun leningen, wat dan weer het vermogen van de bank liet dalen.⁷⁷

Het was Griekenland dat als eerste in 2009 in de problemen raakte. Het land bleek in 2009 een groter begrotingstekort te hebben dan eerder was vermeld en ook de overheidsschuld was hoger dan verwacht. Banken en andere financiële instellingen begonnen steeds minder vertrouwen te krijgen in de kans dat Griekenland haar schulden af zou kunnen lossen. Hierdoor liep de rente op de leningen van Griekenland steeds

---

⁷⁶ - E. Kalse, 'Kredietcrisis in vijf stappen' (versie 17 september 2008), http://vorige.nrc.nl/nieuwsthema/kredietcrisis/article1987320.ece/Kredietcrisis_in_vijf_stappen (24-05-2012).

- Rijksoverheid, 'Ontstaan kredietcrisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/ontstaan-kredietcrisis> (24 mei 2012).

- Teulings e.a., *Europa in crisis*, 103.

⁷⁷ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 104 - 107.

verder op, tot Griekenland als gevolg daarvan geen lening meer aan kon gaan. In mei 2010 kreeg Griekenland een lening van 110 miljard euro van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Eurolanden. De instabiliteit bleef de Europese markt echter beheersen en ook Ierland, Spanje, Portugal en Italië begonnen in de problemen te raken, hoewel dit andere oorzaken had. De Eurolanden richtten twee tijdelijke noodfondsen op: het European Financial Stability Facility (EFSF) en het European Financial Stabilisation Mechanism (EFSM), die in totaal goed waren voor 780 miljard euro. Deze fondsen moeten in 2013 overgaan in een permanent noodfonds: het Europese Stabiliteitsmechanisme (ESM).⁷⁸

Waar Griekenland door het begrotingstekort en de overheidsschuld in de problemen kwam, lag dat in Spanje aan andere oorzaken. Allereerst functioneerde de arbeidsmarkt niet goed in Spanje. Oudere arbeiders waren door ontslagbescherming zo zeker van hun baan dat bedrijven bang waren om mensen in vaste dienst aan te nemen. Een ander probleem was dat regionale overheden (impliciete) afspraken en garanties gaven aan lokale banken waardoor alles er op papier goed uit zag maar er in werkelijkheid een verborgen kredietstroom was. Toen de crisis begon werd alles weer in kaart gebracht, waardoor sommige banken niet solvabel bleken en dreigden om te vallen. Het probleem van de zwakke banken loopt ook nu nog; op 10 mei 2012 werd de Spaanse bank Bankia deels genationaliseerd.⁷⁹

In november 2010 klopte Ierland aan bij de EU om gebruik te maken van de eerder opgestelde noodfondsen. Ierland had als opkomend EU-lid veel geïnvesteerd in de huizenmarkt en in vastgoed. Toen deze investeringen niet rendabel bleken te zijn, begonnen banken te wankelen. De Ierse overheid stond, zoals gezegd, garant voor de uitstaande schulden van de banken. Dit zorgde er echter voor dat Ierland zelf ook in de problemen kwam en hulp moest vragen van het noodfonds. In april 2011 was het de

---

⁷⁸ - Teulings e.a., *Europa in crisis*, 14 & 79 & 166-169.

- Rijksoverheid, 'Ontstaan schulden crisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/schulden-crisis/ontstaan-schulden-crisis> (25 mei 2012).

⁷⁹ - Teulings e.a., *Europa in crisis*, 17 & 18.

De nationalisatie van Bankia: NOS, NRC en Nieuwsuur:

- NOS, 'Nationalisatie Spaanse bank na financiële problemen' (versie 10 mei 2012), <http://nos.nl/video/371611-nationalisatie-spaanse-bank-na-financiële-problemen.html> (25 mei 2012).

- P. van den Dool, 'Spanje nationaliseert Bankia – 'escalatie van bankencrisis in land'' (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/spanje-nationaliseert-vierde-bank-van-het-land-escalatie-bankencrisis/> (25 mei 2012).

- M. Schut, 'Bankia deels genationaliseerd' (versie 10 mei 2012), <http://nieuwsuur.nl/onderwerp/371642-bankia-deels-genationaliseerd.html> (25 mei 2012).

beurt aan Portugal en in november 2011 kwamen ook Spanje als Italië in de problemen.⁸⁰

Op het moment van dit schrijven is de situatie niet verbeterd. Er is, vooral in de Nederlandse politiek, een hevige discussie ontstaan over het ESM en de toekomst van de EU. De verkiezingen in Griekenland op 6 mei 2012 hadden een sterk versplinterde uitslag. Op 17 juni 2012 hebben er daarom opnieuw verkiezingen plaats gevonden. Dit wordt gezien als een breekpunt: Griekenland kiest voor de euro, of besluit uit de eurozone te stappen. Ook in Nederland is het kabinet gevallen door de verschillende opvattingen over de euro en de EMU. De winnaar van de Franse presidentsverkiezing, François Hollande, heeft aangegeven dat hij de onderhandelingen over de steunmaatregelen opnieuw wil bekijken en hamert niet alleen op bezuinigingen, maar ook op groei. Tenslotte hebben verkiezingen in Duitsland in Noordrijn-Westfalen voor een grote nederlaag van het CDU gezorgd. Kortom, de politieke en economische situatie in Europa is op zijn zachtst gezegd een bende.

Hoewel de chronologie redelijk voor zichzelf spreekt, liggen de oorzaken voor de schuldencrisis dieper. De vraag is: waar? Wat zijn deze oorzaken? En in hoeverre passen de bovenstaande ontwikkelingen in het argument van Fukuyama?

2.5 De diepere crisis

De problemen die de crisis hebben veroorzaakt vinden hun wortels in de vorming van de EMU. Deze problemen zijn tweezijdig: enerzijds is er het probleem van samenhang en integratie, en anderzijds het probleem van toezicht en begrotingsdiscipline. Onderling zijn ze sterk met elkaar verweven.

Het probleem van samenhang en integratie is erg paradoxaal: terwijl er op alle vlakken van de financiële markt een sterke integratie plaatsvond, bleven de verantwoordelijkheid en het toezicht nationaal. Door het vrije verkeer tussen goederen, diensten, personen en geld integreerden de verschillende landen steeds verder. Mensen uit België zetten hun spaargeld op een Italiaanse bank en mensen uit Nederland sloten een hypotheek af bij bijvoorbeeld de Bank of Scotland. Deze transnationale integratie vond niet alleen plaats op het niveau van consumenten, maar ook op het niveau van de

---

⁸⁰ Rijksoverheid, 'Ontstaan schuldencrisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/schuldencrisis/ontstaan-schuldencrisis> (25 mei 2012).

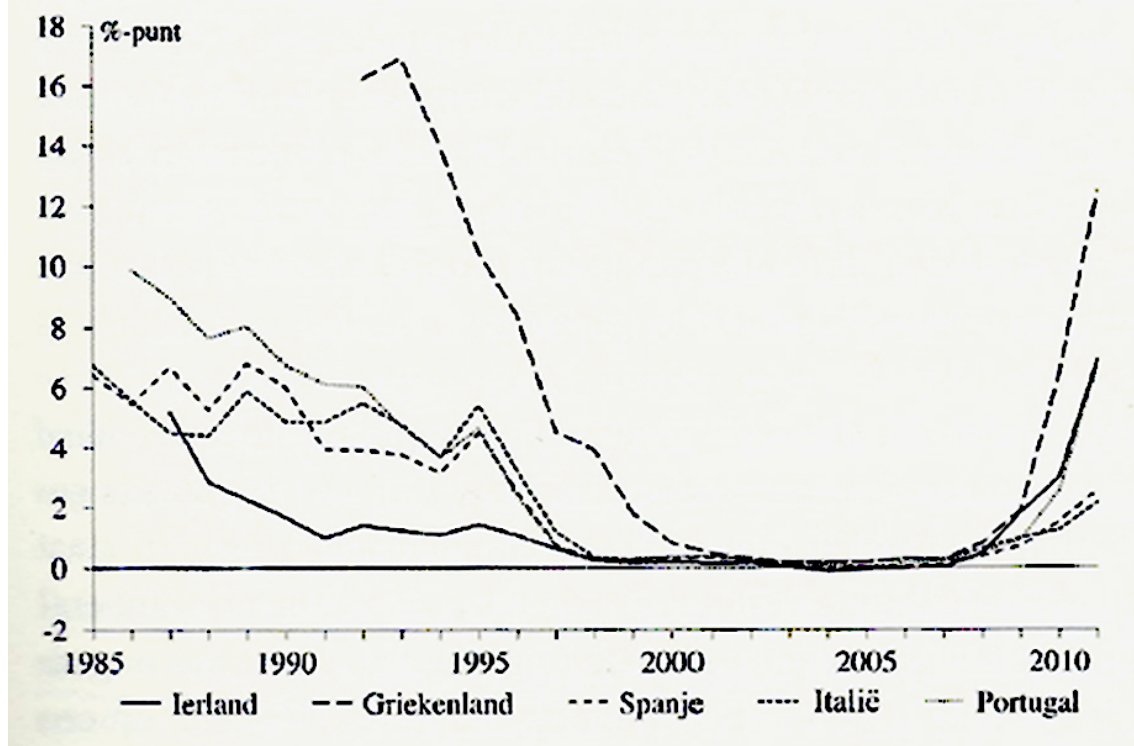
banken. Franse banken financierden bijvoorbeeld vastgoedprojecten in Spanje en Duitse banken financierden projecten in Griekenland. Met andere woorden: leningen werden tussen banken in heel Europa verstrekt. Het toezicht op de verschillende financiële markten en instellingen werd echter niet Europees, maar bleef nationaal.⁸¹ Ieder land had zijn eigen toezichthouder en andere landen waren hiervan afhankelijk. Duitse toezichthouders hadden daardoor bijvoorbeeld minder inzicht in de Griekse markt en konden niet ingrijpen als een Griekse bank een verkeerd beleid voerde. De vraag die daarbij gesteld werd was of een Griekse toezichthouder voor de Griekse of Duitse belangen zou kiezen. De financiële markten raakten steeds meer met elkaar vervlochten, zonder dat het toezicht meegroeide. Het gevaar hiervan was dat wanneer een crisis zich aan zou dienen, men niet daadkrachtig genoeg en/of op tijd in zou kunnen grijpen door bijvoorbeeld een gebrek aan informatie. Hierdoor groeide de kans dat wanneer één bank in de problemen zou komen, er meerdere zouden volgen. Zo werd de gezondheid van een Luxemburgse bank van belang voor banken in Nederland, Spanje, Frankrijk en Duitsland.⁸²

---

⁸¹ In het boek *Europa in crisis* wordt aangegeven dat men hier verschillende redenen voor bedacht. Zo geloofden de Britten dat een verschil in efficiëntie tussen alle toezichthouders voor meer concurrentie zou leiden. Een andere reden was dat toezichthouders beter zouden weten wat er in de nationale financiële sector speelt. Zij zouden dus beter weten hoe de vork in de steel zat. Tenslotte was een argument voor nationaal toezicht dat ieder land een andere vorm van toezicht houden had toegepast. Teulings e.a., *Europa in crisis*, 95 & 96.

⁸² Teulings e.a., *Europa in crisis*, 92 - 98.

De rentes voor de perifere eurolanden dalen snel in aanloop naar de EMU

Figuur 1. Rentedaling voor de perifere eurolanden in aanloop naar de EMU.⁸³

Figuur 1 illustreert hoe de rentestanden op leningen voor de perifere landen steeds verder daalden naarmate de EMU dichterbij kwam. Het laat ook zien hoe die standen tijdens de EMU laag bleven. Duidelijk is dat in de aanloop naar de schuldencrisis alle rentestanden op leningen op een laag niveau stonden. Dit betekende dat het voor landen gemakkelijk en goedkoop werd om geld te lenen; door de gemeenschappelijke munt verdwenen de fluctuaties van de verschillende wisselkoersen. Investerders hoefden hierdoor geen rekening meer te houden met het valutarisico, en tegelijkertijd werden de obligaties van de verschillende eurolanden als gelijkwaardig beschouwd en verhandeld. Een Duitse staatsobligatie werd als gelijkwaardig beschouwd aan een Griekse.

Wat echter niet verdween, was het kredietrisico. Landen hadden nog steeds zelf de verantwoordelijkheid voor hun financiële huishouding en de gezondheid van hun economie. Investerders zagen hier geen gevaar in, en verhandelden staatsobligaties van

⁸³ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 99.

alle landen als gelijkwaardig.⁸⁴ Kredietbeoordelaars stelden de waarderingen van de perifere landen naar boven bij. Dit resoneerde in het bankwezen, aangezien de kredietwaardigheid van een bank samenhangt met de kredietwaardigheid van een land. De staat verleent immers bepaalde garanties wanneer er iets misgaat met de bank. Er vond hier, net als bij de integratie van banken op transnationaal niveau, een tegenstelling plaats waarbij de landen beoordeeld werden op basis van een gemeenschappelijke munt, terwijl het toezicht en de financiële huishouding op nationaal niveau bleven.⁸⁵

Een ander aspect van het probleem van samenhang en integratie heeft te maken met de gedeelde macro-economische visie. Het is de ECB die het monetaire beleid bepaalt door de rentestanden en de inflatie te beheren. Dit gebeurt zoveel mogelijk gescheiden van de politiek en is vooral een technocratische aangelegenheid. De verschillende lidstaten van de EU hadden echter voor de vorming van de EMU een eigen monetair beleid. Dit is ruwweg onder te verdelen in het noordelijke en het zuidelijke beleid. Het noordelijke beleid was, onder leiding van Duitsland, vooral gericht op een lage inflatie en begrotingsdiscipline. De zuidelijke lidstaten hanteerden daarentegen gemakkelijker een hogere inflatie en devalueerden af en toe de munt. Met het ontstaan van een gemeenschappelijke munt verloren de lidstaten de mogelijkheid om hun munt te devalueren. De bedoeling was dat door het ontstaan van de EMU de verschillende institutionele verschillen zouden verdwijnen. Het Duitse beleid van lage inflatie werd doorgezet in het beleid van de ECB. Hierdoor ontstonden er verschillende macro-economische visies onder één beleid. Het is niet moeilijk om voor te stellen dat de combinatie van een verleden van devaluatie en hoge inflatie met een nieuw beleid gericht op een lage inflatie, voor problemen kan zorgen. Ironisch genoeg is het juist het gebrek aan één gemeenschappelijke visie die de oplossing voor de schuldencrisis bemoeilijkt.⁸⁶

Naast de verschillende problemen en fouten in de samenhang en integratie van de Europese markt, zijn er ook problemen op het gebied van toezicht en begrotingsdiscipline die als oorzaak voor de schuldencrisis dienden. Zoals uit de problemen bij integratie al bleek, bleef het toezicht en de controle op de financiële

---

⁸⁴ Redenen hiervoor waren het gebrek aan vertrouwen in de 'no bail out'-clausule en juist wel vertrouwen in het stabiliteits- en groepact. Dit komt nog terug in het gedeelte over toezicht en begrotingsdiscipline. Teulings e.a., *Europa in crisis*, 100 & 101.

⁸⁵ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 99 - 103.

⁸⁶ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 119 - 121.

markt en de begroting op nationaal niveau. Om er toch voor te zorgen dat landen er geen potje van zouden maken was er een “driedubbel slot”⁸⁷ dat bestond uit “de harde maxima voor begrotingstekort en schuld, de boetes bij overtreding, en de zogenaamde ‘no bail out’-clausule, zodat landen ook niet zouden rekenen op steun van andere lidstaten.”⁸⁸

Het belang van Europese regels voor de nationale begrotingen van landen is groot. Dit heeft verschillende redenen. Allereerst worden landen niet meer individueel gestraft door de financiële markten als ze hogere staatsschulden of begrotingstekorten hebben dan andere landen. Er is één monetaire unie en voor de gehele monetaire unie wordt door de ECB de hoogte van de rente bepaald. Dit betekent dat in theorie het misdragen van een paar landen kan leiden tot renteverhoging voor de gehele zone. Daarnaast hebben politici vaak de neiging om voor populaire kortetermijnoplossingen te kiezen in plaats van voor onpopulaire langetermijnoplossingen. Door Europese regelgeving worden diezelfde politici echter gedwongen te kiezen voor de lange termijn, en kunnen ze de schuld op de unie afschuiven. Ook kan een hoge staatsschuld leiden tot een politieke druk op de ECB om de inflatie te verhogen. Dit is onwenselijk, omdat het de rol van de ECB ondermijnt, maar hierop kom ik later nog terug. Tenslotte kunnen problemen bij één lidstaat gevolgen hebben voor de overige lidstaten door de intensieve integratie. Dat heb ik in de hieraan voorafgaande pagina’s besproken.

Het originele stabiliteitspact van Theo Waigel en Jürgen Stark, een combinatie van de eerste twee sloten van het eerdergenoemde driedubbele slot, bestond uit de eis dat landen een structureel begrotingsevenwicht moesten nastreven. Dit hield in dat de landen geen tekorten mochten hebben die hoger waren dan drie procent van het BBP, en dat een schuld niet hoger dan zestig procent van het nationaal inkomen mocht zijn. Er kwam een zogenaamde ‘buitensporigtekortprocedure’ waarin boetes werden besproken die automatisch toegepast zouden worden op landen die zich niet aan de afspraken hielden. Dit stabiliteitspact werd onder druk van vooral Frankrijk veranderd in het stabiliteits- en groeipact. Er werd meer gekeken naar de groei van landen, er kwam een uitzonderingsclausule en sancties werden niet meer automatisch toegepast.⁸⁹

Het begrotingsbeleid werd echter al snel (deels) losgelaten toen zich landen eenmaal kwalificeerden voor de EMU. Zowel van Italië als van Griekenland en Portugal

---

⁸⁷ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 129.

⁸⁸ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 129.

⁸⁹ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 126 - 128.

liepen de begrotingstekorten al snel na de start van de EMU op. Problemen op de balans werden met cosmetische trucjes weggepoetst, terwijl de rentes op de staatsschuld laag bleven. In 2002 brak Portugal de regels van het stabiliteitspact zonder dat er sancties volgden. In 2003 deden Frankrijk en Duitsland dat ook, en ook dat was zonder consequenties. In 2005 kwam er een nieuw stabiliteitspact waarin meer rekening werd gehouden met de omstandigheden van elk land. In feite betekende dit dat er meer mogelijkheden waren om het pact te omzeilen. In 2005 bleek al dat landen zich niet hielden aan de begrotingsvoorwaarden en het eerdere stabiliteitspact. Landen konden nog steeds hun eigen financiële huishouding doen en van sancties bij overtreding was geen sprake. Toch bleven de rentes laag en konden de landen met de hoge tekorten rustig blijven lenen.

Dat landen zich niet aan het stabiliteitspact hielden heeft twee redenen. Allereerst leken de regels van het stabiliteitspact vooral een politieke aangelegenheid zonder een sterke economische onderbouwing. Een land gaat niet direct ten onder wanneer het eerder genoemde tekort van drie procent van het BBP niet wordt gehaald. Zo werd het gemakkelijk om de regels wat losser te interpreteren. Daarnaast bleven de problemen die landen hadden lange tijd verborgen doordat ze gemakkelijk konden blijven lenen. Zo ontstond er een bubbel, en het is zaak om zo'n bubbel zo snel mogelijk te identificeren. Dit zou een beter toezicht op de financiële sector betekenen.⁹⁰

Het derde slot, de 'no bail out'-clausule, moest er voor zorgen dat landen de consequenties van hun gebrekkige financiële huishouding zelf moesten dragen. Als een land in de problemen kwam, dan had het pech: andere landen en de ECB hoefden de lasten niet te dragen. Deze clausule werkt alleen als het geloofwaardig is dat de verschillende landen en de ECB niet in zullen springen als één van de lidstaten in de problemen komt. Maar, zoals ik eerder al heb verklaard, waren de verschillende markten erg met elkaar verweven, en dat bemoeilijkte het voor andere landen om niet in te grijpen bij problemen. Dat investeerders dit wisten, kan blijken uit het feit dat de rentepercentages voor alle landen laag bleven en dat er nauwelijks onderscheid werd gemaakt tussen een Griekse of een Duitse lening. Uit de ervaring tot nu toe is gebleken dat de ongeloofwaardigheid van de 'no bail out'-clausule terecht is gebleven:

---

⁹⁰ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 128 - 136.

Griekenland, Ierland, Spanje, Italië en Portugal hebben al een beroep op de andere lidstaten en de ECB gedaan en hebben hulp ontvangen.⁹¹

Het driedubbele slot blijkt dus niet gewerkt te hebben. Maar dit is niet de enige fout die er op het gebied van toezicht en begrotingsdiscipline gemaakt is: landen kunnen, net als banken, slachtoffer worden van “zelfbevestigende paniek”.⁹² Zodra investeerders het gevoel krijgen dat een land zijn schulden niet kan terug betalen gaan ze een hogere rente vragen. Juist hierdoor kunnen landen dan hun schulden niet meer betalen en ontstaan er problemen. De manier om dit te voorkomen is door een zogenaamde “lender of last resort”⁹³: een garantie vanuit bijvoorbeeld de staat, of een noodfonds, die investeerders het vertrouwen geeft dat ze hun lening terug zullen krijgen. Zowel de Verenigde Staten als het Verenigd Koninkrijk hebben zo’n lender of last resort: in het geval van nood kunnen beide staten geld bijdrukken om zo staatsleningen op te kopen en de problemen op korte termijn te voorkomen. Europa kan dit niet. Het is in het Verdrag van Maastricht verboden om op deze manier problemen op te lossen. Naast het gebrek aan een lender of last resort ligt er nog een probleem op de loer voor Europa: besmetting. De kredietwaardigheid van het ene land hangt nauw samen met die van het andere land. Dit betekent dat als het ene land in de problemen komt, het andere land waarschijnlijk ook snel zal volgen. Problemen zorgen voor onrust over de gehele markt en zonder een lender of last resort is het niet mogelijk om snel een liquiditeitsprobleem te verhelpen of op zijn minst te verzachten.⁹⁴

Toch hebben de EMU-landen geprobeerd om zo’n lender of last resort in het leven te roepen. In eerste instantie gaven de lidstaten alleen maar aan dat ze Griekenland wilden helpen zonder financiële garanties. Al snel bleek dit niet genoeg te zijn en werd het European Financial Stability Facility (EFSF) in het leven geroepen. Dit

---

⁹¹ Het belang van de ‘no bail out’-clausule is hiermee niet van de tafel geveegd. In het artikel ‘The Euro Debt Crisis. It isn’t just fiscal’ wordt in de conclusie beschreven dat het schenden van de ‘no bail out’-clausule voor de korte termijn de eurozone heeft gestabiliseerd, maar dat het herinvoeren van de clausule van belang kan zijn voor de toekomstige stabiliteit. Door aan te geven dat een hoge schuld niet gesteund wordt door de eurozone als geheel, moet er in de toekomst voor worden gezorgd dat de individuele landen de schulden niet meer op laten lopen. Hoewel de geloofwaardigheid van de ‘no bail out’-clausule nu aan diggelen ligt, kan een hervorming op het gebied van schuldherstructurering de geloofwaardigheid weer een positieve impuls geven. Een voorbeeld van zo’n hervorming is dat de eurozone slechts tot een bepaald punt garant staat voor de schulden van landen. Als een land boven deze schuld uitkomt, kan de eurozone zich terugtrekken. Het is de vraag of dit werkt, maar dit neemt niets af van het feit dat een ‘no bail out’-clausule nog steeds van belang is. C. Wihlborg, T.D. Willett en N. Zhang, ‘The Euro Debt Crisis. It isn’t just fiscal’, *World Economics* 11, 4 (2010) 51 - 77. Het artikel is digitaal te raadplegen op http://relooney.fatcow.com/0_New_9439.pdf.

⁹² Teulings e.a., *Europa in crisis*, 151.

⁹³ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 151.

⁹⁴ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 152 & 153.

was om het vertrouwen van investeerders te versterken. De eurolanden lieten zien dat ze geld genoeg hadden. Het EFSF maakte gebruik van ingewikkelde pakketten om een AAA-status te krijgen. Zo bleef de rente laag en omzeilde men de ‘no bail out’-clausule. De noodleningen bestonden door deze structuur uit 250 miljard euro, maar het noodfonds was afhankelijk van dezelfde landen die steun aanvroegen. Hierdoor verloor het fonds al snel zijn geloofwaardigheid bij de investeerders. In juli 2011 werden de bevoegdheden van het EFSF uitgebreid nu ook Portugal om steun vroeg.⁹⁵ Als laatste redmiddel werd er een reddingspakket samengesteld van 109 miljard euro, waardoor ook de private sector schulden moest gaan afschrijven. Dit was eigenlijk gewoon een herstructurering van de Griekse schuld.

Wat blijkt uit de deze gang van zaken is dat een lender of last resort van groot belang is om het vertrouwen van investeerders op peil te houden. In de afgelopen jaren is echter gebleken dat de manier waarop de eurolanden aan dit concept vorm hebben gegeven niet werkt. Men liep steeds achter de feiten aan en er was niet af te komen van de ongeloofwaardigheid die op het reddingsplan het reddingsplan met zich meebracht.

Naast het falen van het driedubbele slot en de problemen met de lender of last resort is er nog een derde probleem op het gebied van toezicht dat aan de basis ligt van de schuldencrisis: het verzet van de overdracht van bevoegdheden van de eurolanden en de rol van de ECB.

Op 8 augustus 2011 kocht de ECB Spaanse en Italiaanse staatsobligaties op om de rente op de leningen van deze landen te laten dalen. Dit plaatste de ECB in een rol waar ze liever niet in zat.⁹⁶ Door staatsobligaties op te kopen, nam de grootte van de schuldaankopen aanzienlijk toe. Daarnaast begon het er op te lijken dat de ECB begrotingssteun ging toepassen op deze landen - iets wat de ECB verboden is.

Doordat de ECB staatsobligaties heeft opgekocht, loopt ze de kans om verlies te draaien, bijvoorbeeld als Griekenland of Spanje besluit om niets, of maar de helft van de leningen terug te betalen. Dat zou direct betrekking op de lidstaten hebben, aangezien zij de aandeelhouders van de ECB zijn. Zij zouden het voelen als de ECB verlies draait

---

⁹⁵ “Het noodfonds mocht voortaan ook overheidsschuld opkopen op de markt, kortlopende kredieten geven aan landen die nog geen gebruik maakten van het EFSF, en kapitaal verstrekken aan kwakkelende Europese banken.” Teulings e.a., *Europa in crisis*, 167.

⁹⁶ P. de Grauwe, ‘Only a more active ECB can solve the euro crisis’ (augustus 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1945766 (13 juni 2012).

en dat kan ook nog eens gevolgen hebben voor de belastingbetaler.⁹⁷ Begrotingssteun wordt zo al snel een politieke aangelegenheid, aangezien de toekomst van de lidstaten en de burgers ermee gemoeid zijn. Hoe groter het risico, des te groter de politieke druk en invloed.

Doordat de ECB staatsobligaties op ging kopen, ontstond er bovendien de angst dat de politieke onafhankelijkheid van de ECB in het geding kwam. De onafhankelijkheid van de centrale banken is tegenwoordig de hoeksteen van het monetaire stelsel, omdat de centrale banken beslissen wat het monetaire beleid is. Dit doen ze zonder zich te verantwoorden tegenover een democratisch gekozen instituut. Dit komt, zoals gezegd, doordat politici gemakkelijk kiezen voor een populairdere weg. Als men de inflatie kan verhogen om tijdelijk de werkloosheid tegen te gaan, dan zal een politici met een (politieke) toekomst van vier jaar snel geneigd zijn om daarvoor te kiezen. Door een niet-democratisch orgaan zoals een centrale bank neer te zetten, wordt het gemakkelijker om voor de lange termijn te kiezen. Centrale banken hoeven zich immers niet te verantwoorden. Het is dus gemakkelijk om voor te stellen waarom het opkopen van staatsobligaties en gevolgen van de daaraan gerelateerde politieke druk problematisch zijn.⁹⁸

Naast het probleem rond de rol van de ECB is er nog een politiek probleem, namelijk dat de lidstaten zo min mogelijk beleidsautonomie en bevoegdheid over willen dragen aan de EMU. Dat er geen gemeenschappelijke monetaire visie is, heb ik eerder al geschreven. Tegelijkertijd is er al wel een vergaande integratie wat betreft de financiële markt. Hierdoor is het van belang om ook de politieke integratie zo spoedig mogelijk op gang te krijgen. Het lijkt alsof het ontstaan van het noodfonds als een

---

⁹⁷ Een kritische voetnoot is hier op zijn plaats. Het opkopen van staatsobligaties en de politieke inmenging van de ECB die hieruit volgt, hoeft niet per definitie negatief te zijn. De ECB is de enige instantie die geloofwaardig is als lender of last resort. Door de verantwoordelijkheid te nemen en staatsobligaties op te kopen kan de ECB zorgen voor stabiliteit. Dit betekent wel dat er een ander onafhankelijk orgaan moet komen dat op misbruik van het systeem controleert en het bestraft als dat nodig is. Teulings noemt dat een verlies gepaard kan gaan met het opkopen van staatsobligaties, waardoor de eurozone in gevaar kan komen. Een verlies is echter niet erg als de ECB als lender of last resort voor de gehele eurozone optreedt; de bank kan namelijk geld bijdrukken om het verlies op te vullen. P. de Grauwe, 'Only a more active ECB can solve the euro crisis' (augustus 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1945766 (13 juni 2012).

⁹⁸ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 169 - 173 & 211 - 213.

lender of last resort een politieke sprong vooruit is. Dat is echter niet waar.⁹⁹ Er is grote onenigheid over de toekomst van Griekenland en de koers die de EMU moet varen. Daarnaast is er tweedracht over de stappen die de ECB volgens politici moet zetten. De noordelijke landen willen dat de ECB zo min mogelijk obligaties koopt, terwijl de zuidelijke landen hier juist bij gebaat zijn.¹⁰⁰ De visie van Duitsland bij de vorming van de EMU (en ook de huidige visie van Duitsland) laat goed zien dat hulp aan Griekenland geen stap naar politieke integratie is:

In de *Financial Times* van 8 augustus 2011 neemt [Otmar] Issing scherp stelling in tegen het idee dat de hulpmaatregelen voor Griekenland een stap in de richting van een politieke unie vormen. Een politieke unie vereist een grondwet en een Europese regering, gecontroleerd door een Europees Parlement, gekozen volgens democratische principes. Die regering zou een eigen budget kunnen krijgen en eigen belastingmiddelen. Wat nu aan de gang is in Europa heeft volgens Issing echter niets van doen met een politieke unie, want aan de eis van democratische legitimiteit is geheel niet voldaan.¹⁰¹

Het overdragen van beleidsautonomie zou echter een dure grap kunnen worden voor landen die zich nu in rustig vaarwater bevinden. De schulden zouden dan gemeenschappelijk kunnen worden en de rekening gedeeld. Daarbij hechten de verschillende lidstaten veel waarde aan hun eigen identiteit en is het vertrouwen in een orgaan dat de nieuwe macht zal dragen niet groot.

Er zijn meerdere opties die op dit moment als oplossingen voor de crisis worden gezien. Allen bevatten ze meer toezicht en een verdere integratie op politiek. Een voorbeeld hiervan wordt in het boek *Europa in crisis* gegeven aan de hand van een artikel van Jürgen Stark¹⁰²:

---

⁹⁹ Paul de Grauwe geeft een andere reden dan Coen Teulings. De Grauwe stelt dat een noodfonds zoals het EFSF of een permanent fonds zoals het ESM nooit de geloofwaardigheid kan krijgen die nodig is om besmetting tegen te gaan. Geen van beide kan garanderen dat er altijd geld zal zijn om obligatiehouders te betalen. Daarnaast zijn de taken van het EFSF en het ESM tegenstrijdig. Zij moeten het liquiditeitsprobleem en het verlies van kredietwaardigheid van landen oplossen. Een land dat niet kredietwaardig is krijgt alleen liquiditeiten als het aan strenge regels voldoet. Maar door die strenge regels wordt het land alleen maar nog minder kredietwaardig. P. de Grauwe, 'Only a more active ECB can solve the euro crisis' (augustus 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1945766 (13 juni 2012).

¹⁰⁰ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 215.

¹⁰¹ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 189 - 190.

¹⁰² - J. Stark e.a., 'ECB Occasional Paper No. 129' (versie 21 maart 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1791598 (27 mei 2012).

- Teulings e.a., *Europa in crisis*, 204.

Tekorten van meer dan drie procent van het bbp vereisen uniforme goedkeuring door de Europese raad van ministers van Financiën. Landen moeten naar Duits voorbeeld een automatisch mechanisme inbouwen in hun begroting dat bezuinigingen in gang zet als structurele tekorten gaan oplopen, de zogenaamde schuldenrem. Als een land in de toekomst een beroep doet op het ESM voor ondersteuning en het afgesproken aanpassingsprogramma raakt uit koers, dan wordt het land onder curatele geplaatst. Sancties uit het Stabiliteitspact treden automatisch in werking. Alle landen introduceren onafhankelijke budgetbureaus die onafhankelijke ramingen maken van de economische ontwikkeling. Er komt een onafhankelijk Europees budgetbureau dat nationaal beleid beoordeelt.¹⁰³

De toekomst bestaat volgens Stark uit een voornamelijk technocratisch mechanisme waarbij sancties automatisch in werking treden en alle landen gecontroleerd worden door een onafhankelijk bureau, zowel op nationaal als op Europees niveau. Tegelijkertijd willen regeringen dat de crisis verholpen wordt, er zo min mogelijk bevoegdheid overgedragen wordt, en herhaling wordt voorkomen

Het lijkt erop dat de lidstaten al begonnen zijn met het stilzwijgend overdragen van een deel van hun bevoegdheden aan de ECB. Door geen bezwaar te maken tegen de opkoping van staatsobligaties, lijken de regeringsleiders in te stemmen met een (tijdelijke) politieke rol voor de ECB. Om te voorkomen dat het ECB-model verloren gaat (politieke onafhankelijkheid), moet er een nieuwe Europese instelling gecreëerd worden die het begrotingsbeleid van landen controleert en bijhoudt, naar het model van Stark. Zo ontstaat er een instantie die bevoegdheden op het gebied van begrotingsbeleid heeft, zonder dat het de rol van de ECB in gevaar brengt. Er zullen op deze manier in de toekomst twee constitutionele veranderingen plaats vinden: er komt een nieuwe Europese instelling voor begrotingstoezicht en er komt een lender of last resort die gebruikt kan worden als het toezicht alsnog gefaald heeft. Om te voorkomen dat landen de teugels laten vieren wat betreft de begroting omdat ze toch wel gered worden, moet het begrotingstoezicht op Europees niveau plaats vinden. Door het toezicht zo

---

¹⁰³ Teulings e.a., *Europa in crisis*, 204.

technocratisch mogelijk te maken ontloop je als unie de beperkte democratische legitimatie.¹⁰⁴

Een andere oplossing is de invoering van eurobonds: de bundeling van de verschillende schulden van de lidstaten tot één Europese schuld. Hierdoor daalt de rente op de schuld van de perifere landen; er zijn dan geen staatsobligaties meer van de verschillende landen, maar enkel nog van Europa als geheel. Dit betekent dat de monetaire unie overgaat in een fiscale unie. Een gemeenschappelijke schuld betekent namelijk ook een gemeenschappelijk inkomen. Landen zullen dus de bevoegdheid over hun belastingbasis moeten overdragen aan een nieuwe Europese instelling. Op deze manier wordt begrotingstoezicht gemakkelijker: een land krijgt geen eurobond als het niet voldoet aan de eisen. Wanneer een land dan zelf de kapitaalmarkt op wil, zal een lening erg duur worden. Eurobonds betekenen echter een overdracht van bevoegdheden die een stuk verder gaan dan wat lidstaten willen.¹⁰⁵

2.6 Terugblik

De huidige schulden crisis laat zien dat er op dit moment bepaalde problemen zijn binnen het Europese ideaal van een muntunie die niet binnen een korte tijd opgelost zullen worden. De basis voor de schulden crisis werd al in het begin van de vorming van

---

¹⁰⁴ Deze oplossing heeft een aantal problemen. Men kan naar het voorbeeld van de Verenigde Staten bepaalde restricties opleggen voor het lenen van geld. Zo wordt geld lenen voor consumptieve bestedingen verboden en mag er alleen nog maar geleend worden voor investeringen. Het probleem is dat het moeilijk wordt om het onderscheid tussen die twee te maken. Een politicus kan gemakkelijk beweren dat iets een investering is. Daarnaast is er de vraag over de resterende schuld van de lidstaten. Wat gebeurt er met die schuld? Men moet de lidstaten kunnen dwingen om de schulden verder af te bouwen. Bepalen tot op welk niveau dit moet gebeuren is moeilijk, en hoe individueler de criteria worden, des te politieker de discussie wordt. Verder is er het probleem van overheidsgaranties. Zoals vóór de crisis bij Spanje al te zien was, kan het zijn dat overheden garanties aan derden geven die niet op de balans staan. Een oplossing hiervoor is een strenge regelgeving, waarna na verloop van tijd de noodzaak voor dergelijke garanties verdwijnt doordat er minder risico's zijn. Ook is er het probleem van conjunctuur. Lidstaten moeten in een tijd van laagconjunctuur de mogelijkheid hebben om een groter tekort en een hogere schuld te hebben. Die kan dan weggewerkt worden als de conjunctuur weer bijtrekt. De discussie hierover kan echter al snel politiek worden. Tenslotte is er de vraag wat men moet doen als een lidstaat besluit om de regels niet te volgen. Hiervoor moeten zwaardere sancties komen, zoals bijvoorbeeld *namings and shaming*, waarbij er luid en duidelijk wordt gesproken over het desbetreffende lidstaat dat zich niet aan de regels houdt. Hierdoor kan de kapitaalmarkt direct reageren, wat negatief is voor de desbetreffende lidstaat. Teulings e.a., *Europa in crisis*, 221 - 225.

¹⁰⁵ Ook eurobonds hebben nadelen. In de huidige crisis is het niet mogelijk om zulke (constitutioneel) radicale veranderingen door te voeren. Het lijkt voornamelijk een langetermijnoplossing voor wanneer de crisis voorbij is. Eurobonds maken het aantrekkelijk om in de toekomst te wachten met maatregelen rondom de begroting, aangezien de kapitaalmarkt, net als nu, lang toegankelijk blijft. Mochten landen verzaken om de begroting op orde te houden, dan zal een crisis zoals die van nu snel weer terugkomen. Daarnaast hebben Duitsland en Nederland kritiek geuit op de invoering van eurobonds, omdat dit tot hogere rentekosten zou kunnen leiden. Als een paar landen er een potje van maken, kan dit gevolgen hebben voor de rentestanden van de gehele unie. Teulings e.a., *Europa in crisis*, 226 - 228.

de Europese gemeenschap gelegd. Door de tegenstelling tussen de monetaristen en de economen ontstonden er verschillende invullingen van de taak en het doel van de EMU. Deze tegenstelling was vooral een politieke tegenstelling, gedreven door de verschillende visies over het monetaire beleid.

Toen in 2008 de bankencrisis toesloeg werden de vormfouten (beter bekend als weeffouten) pijnlijk duidelijk. Het waren de Amerikanen die hypotheek hadden verstrekt aan mensen die ze niet konden betalen. Daarna werden ze doorverkocht in onduidelijke financiële pakketten. Toen mensen hun hypotheek niet meer konden afbetalen, kregen niet alleen de banken in de Verenigde Staten het moeilijk, maar ook die in de rest van de wereld. Regeringen gingen garant staan voor de schulden van de banken, waardoor de bankencrisis naadloos overliep in de schulden crisis. Deze schulden crisis zorgde ervoor dat de perifere landen (Ierland, Portugal, Spanje, Italië en Griekenland) in de problemen raakten. Europa moest het EFSF en het EFSM in het leven roepen om deze landen te hulp te schieten. Dit moet in 2013 overlopen in een definitief noodfonds: het ESM.

De schulden crisis begon bij Spanje en Griekenland om verschillende redenen. Griekenland had door de vorming van de EMU een erg lage rente op haar leningen. Hierdoor kon het land lang doorlenen zonder door de markt op haar vingers getikt te worden. Toen eenmaal bleek dat Griekenland een te hoog begrotingstekort had, raakten de financiële markten en de investeerders in paniek en werd het voor Griekenland onmogelijk om nog te lenen. Spanje kwam in de problemen doordat de arbeidsmarkt niet goed functioneerde en de regionale overheden bepaalde impliciete garanties gaven aan de regionale banken. Toen de balans opgemaakt moest worden bleek dat sommige banken niet zonder hulp konden overleven.

Er zijn globaal gesproken twee diepere oorzaken voor de schulden crisis, die op hun beurt weer nauw met elkaar samenhangen. Allereerst is er het probleem van samenhang en integratie. Door de steeds verder intensiverende financiële markt ging kapitaal de grenzen over. Consumenten zetten hun geld op banken van andere landen en ook banken onderling sloten transnationale leningen af. Het toezicht op deze banken bleef echter nationaal. Ook was het moeilijker om snel en effectief te handelen, omdat de informatiestroom niet goed verliep. Een ander probleem van integratie was dat door de gemeenschappelijke munt het valutarisico afnam en de liquiditeit toenam, terwijl het kredietrisico bleef bestaan. Ondanks dit kredietrisico bleven de financiële markten

staatsobligaties van Griekenland en Duitsland als gelijkwaardig verhandelen. Hierdoor konden landen die al een grote schuld hadden nog steeds tegen weinig rente lenen en duurde het lang voor het vuiltje aan de lucht werd opgemerkt. En wanneer een land een lage rente heeft, werkt dit door in het bankwezen. Tenslotte was er geen gedeelde macro-economische visie tussen de verschillende lidstaten, terwijl er wel een gemeenschappelijk monetair beleid vast werd gesteld door de ECB. De zuidelijke staten waren gewend om een hoge inflatie te hebben en de munt te devalueren. Dit werkte niet in combinatie met het noordelijke beleid van de ECB, waarbij de inflatie laag werd gehouden en er een streng begrotingsbeleid werd gevoerd.

Buiten het probleem van integratie is er het probleem van toezicht en begrotingsdiscipline. Om de begroting van de verschillende lidstaten op orde te houden, werd het driedubbele slot bedacht. Dit bestond uit (1) harde regels voor het begrotingsbeleid, (2) boetes bij overtreding en (3) de 'no bail out'-clausule. Om de eerste twee sloten te waarborgen werd het stabiliteitspact bedacht. Dit werd in 2002 als eerste door Portugal geschonden, gevolgd door Duitsland en Frankrijk in 2003. Er volgden geen sancties, waardoor het zijn legitimiteit verloor. Ook het derde slot functioneerde niet. Dat kwam doordat de markten al zo met elkaar verweven waren dat de financiële markt niet geloofde dat de andere lidstaten niet in zouden springen als één van de landen in de problemen kwam.

Naast het falen van het driedubbele slot was het gebrek aan een lender of last resort een oorzaak van de schuldencrisis. Landen zijn, net als banken, gevoelig voor zelfbevestigende crisis. Dit, in combinatie met besmetting, kan funest zijn voor de monetaire unie. Om dit tegen te gaan hebben andere landen zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten een lender of last resort. Zij kunnen geld bijdrukken om de druk te verlichten. Dit wisselkoersmechanisme is echter voor de Europese lidstaten niet mogelijk. Hierdoor is er geen buffer die de klappen op kan vangen als één van de lidstaten in de problemen komt. Het ontbreken van een lender of last resort zorgt daardoor voor een gebrek aan vertrouwen van de financiële markt.

Tenslotte is er het probleem van de rol van de ECB en het gebrek aan gewilligheid van lidstaten om bepaalde bevoegdheden over te dragen aan een Europees orgaan. De ECB bepaalt het monetaire beleid. De bank bemoeit zich niet met het begrotingsbeleid van landen, omdat dit een politieke aangelegenheid is. In de politiek is de verleiding groot om voor populaire kortetermijnoplossingen te kiezen. Om ook de

moeilijke keuzes te kunnen maken is er de ECB, die losstaat van de politiek. In de crisis heeft de ECB echter staatsobligaties van Spanje en Italië opgekocht, waardoor de lidstaten een kans op verlies opliepen. Hierdoor kwam de rol van de ECB onder druk te staan. Om de plaats van de ECB te redden, moeten er meer bevoegdheden overgedragen worden aan een nieuw Europees orgaan dat het gemeenschappelijke begrotingsbeleid zal gaan voeren. Het overdragen van bevoegdheden is een oplossing voor deze crisis, omdat het toezicht op die manier technocratisch wordt. Hierdoor kunnen sancties automatisch gegeven worden, en worden landen gedwongen om zich aan de regels te houden. Een andere oplossing is eurobonds. Hierdoor wordt de monetaire unie echter een fiscale unie, wat veel werk vereist in een tijd van crisis. Beide oplossingen vragen om ingrijpende constitutionele veranderingen die vooral voor de lange termijn een oplossing zijn maar geen directe oplossing zijn voor de huidige crisis.

Nu is de vraag in hoeverre deze ontwikkelingen passen in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis. Dit is vooral een vraag die betrekking heeft op de toekomst van megalothymia. Blijft de mens streven om beter te zijn dan de ander? Dit kan zich uiten in het vergaren van economische rijkdom, of door het behalen van bepaalde prestaties als een geneesmiddel voor kanker. Als de mens een atomaire entiteit blijft binnen een samenleving die steeds verder op het individu is gericht, dan zijn we nog steeds op weg naar het einde van de geschiedenis (of bevinden we ons daar al). Culturele tegenstellingen kunnen een obstakel zijn. Als de economische crisis en de vorming van de EMU echter laten zien dat de mens uit het atomaire stapt en een systeem vindt waarin de culturele tegenstellingen niet meer bestaan en thymos verkregen kan worden door bijvoorbeeld erkenning van de groep, dan kan het zijn dat er een nieuw systeem aankomt dat niet in het einde van de geschiedenis past.

Eerder in dit hoofdstuk heb ik de twee alternatieven die Fukuyama geeft al besproken. Aan de ene kant is er het alternatief van degenen bij wie het vanwege culturele redenen niet lukt om een succesvolle liberaal democratische samenleving in stand te houden. En aan de andere kant is er het alternatief van degenen die uitermate succesvol zijn binnen het kapitalistische stelsel. Het eerste alternatief zou met betrekking op de EMU betekenen dat de huidige EMU niet in stand gehouden kan worden en de dat landen terugvallen in de situatie van voor de EMU. Hier blijken de verschillen tussen de landen te groot te zijn om te overwinnen. Het is opvallend hoe de gehele geschiedenis van de EMU gekenmerkt wordt door de tegenstelling tussen de

noordelijke en de zuidelijke staten. Beide hebben binnen de EMU een andere visie wat betreft het monetaire beleid. Daarnaast is het typerend dat geen van de lidstaten staat te trappelen om bevoegdheden over te dragen aan een nieuw Europees orgaan zoals Stark dat voorstelt. Integratie vindt in dit alternatief zijn grens door de culturele verschillen¹⁰⁶ en de opvatting over wat een goed monetair beleid is. Men zou echter terugvallen in de situatie van voor de EMU - een situatie die nog steeds in het kapitalistische model van de laatste mens past. Het is onduidelijk in hoeverre het homogeniseren van de samenlevingen plaats zal vinden aan het einde van de geschiedenis. De mens in dit alternatief zal nog steeds de thymotische drang hebben naar rijkdom, en de samenleving blijft er een waarin de mens tot atomaire entiteit wordt teruggebracht. Hoewel het eerste alternatief een stap terug is, past het nog steeds in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis. De enige vraag is in hoeverre grenzen moeten vervagen en in hoeverre er integratie moet plaatsvinden in de wereld van de laatste mens. Wellicht is dat een suggestie voor vervolgonderzoek.

Het andere alternatief zou betekenen dat er een nieuw systeem wordt bedacht, een systeem zoals dat in Azië. In dit alternatief is de crisis opgelost en heeft men de integratie doorgezet. Er bestaat nu een fiscale unie zonder grenzen met aan de ene kant de technocratische ECB en aan de andere kant een nieuw Europees orgaan dat het begrotingsbeleid voert. Het nieuwe Europese orgaan zal een politieke aangelegenheid zijn gebaseerd, op het democratische systeem. De ECB zal zijn technocratische rol behouden, zonder verantwoording tegenover de politiek af te leggen. Dit zou dan gerelateerd kunnen zijn aan het model van Azië dat Fukuyama geeft. Toch is dit vergezocht en is het waarschijnlijker dat er een nieuw model ontstaat dat losstaat van het Aziatische model. Dit komt doordat de (thymotische) erkenning van de mens nog

---

¹⁰⁶ De term 'culturele verschillen' lijkt enigszins controversieel. Met het gebruik van de term 'cultureel' borduur ik echter alleen maar voort op Fukuyama's argument:

In the contemporary world, it is not considered acceptable to talk about "national character": such generalizations about a people's ethical habits are said not to be measurable "scientifically," [...] Nonetheless, anyone who has spent time traveling or living abroad cannot help but notice that attitudes toward work are decisively influenced by national cultures. To some extent, these differences are measurable empirically, for example in the relative economic performance of different groups in multi-ethnic societies like Malaysia, India, or the United States.
(Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 224 & 225.)

Hierna verklaart Fukuyama dat economische prestaties niet alleen afhangen van de omgeving, bijvoorbeeld in de vorm van mogelijkheden, maar ook van de cultuur. Een voorbeeld is de Duitse geschiedenis van industriële superioriteit.

steeds gebaseerd zal zijn op het vergaren van rijkdom en niet zozeer op het lid zijn van deze nieuwe Europese entiteit. Een voorbeeld van zo'n nieuwe EMU bestaat namelijk al: de Verenigde Staten. En juist dit is een goed voorbeeld van de mens op weg naar 'het laatste-mens-zijn'. Binnen deze samenleving is het individu verkleind tot een atomaire entiteit en wordt de drang naar erkenning alleen nog maar ontketend door prestaties als rijkdom, een goede baan of een geneesmiddel voor een grote ziekte. Dit model van een nieuwe EMU past nog steeds in het argument van Fukuyama past. Het is nog steeds een kapitalistisch systeem op basis van liberale waarden, alleen een stuk groter.

De economische ontwikkelingen in Europa sinds 2008 passen goed in het argument van Fukuyama. Er is niet zozeer een tegenspraak op het niveau van het idee van liberale democratie, als wel op het niveau van de invulling van dit idee. De beiden alternatieven die ik geschetst heb, blijven binnen het kader van de liberale democratie. De één erkent de grens van verdere integratie en behoudt haar eigen grenzen. Aan de basis hiervan liggen culturele verschillen die zich uiten in de visie over het monetaire beleid. De ander intensiveert integratie tot er één grote unie is en de culturele grenzen verdwenen zijn. De thymotische erkenning komt echter niet voort uit het feit dat men lid is van deze enorme unie, zoals in Japan, maar waarschijnlijk nog steeds uit zaken als een goede baan of rijkdom, gebaseerd op liberale democratische waarden. Hierdoor past ook het tweede alternatief in het argument van Fukuyama. Het lijkt erop dat Fukuyama wat op het gebied van economie gelijk had over de ontwikkelingen richting het einde van de geschiedenis.

HOOFDSTUK DRIE

Politiek

Op 23 april 2012, na zeven weken overleg in het Catshuis, werd door minister-president Rutte het ontslag van zijn kabinet aan koningin Beatrix aangeboden. Hiermee volgde Nederland volgde hiermee een reeks gebeurtenissen die al eerder in Europa plaats vonden. Zo viel op 11 november 2011 de Griekse regering als gevolg van de schulden crisis. Na het mislukken van het vormen van een coalitie uit de verkiezingsuitslag van 6 mei 2012, werden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven. Deze werden op 17 juni 2012 gehouden. En ook Spanje ging Nederland voor: daar werden 20 november 2011 vervroegd verkiezingen gehouden, waarbij de conservatieve *Partido Popular* met een absolute meerderheid als winnaar uit de bus kwam.

Met de theorie van Fukuyama in het achterhoofd ontstaat de vraag in hoeverre deze politieke ontwikkelingen passen in de theorie van Fukuyama. Ook hier is het, net als bij het economische gedeelte van de hoofdvraag, de vraag of we met kleine tegenslagen te maken hebben of met een interne tegenstelling. Door de Griekse verkiezingen te analyseren verwacht ik hierop antwoord te krijgen. Deze verkiezingen worden voornamelijk overheerst door de gevolgen van de schulden crisis. Ik heb gekozen voor Griekenland, omdat het land zich economisch gezien in het zwaarste weer van Europa bevindt, waardoor een analyse van de verkiezingen op 6 mei 2012 een goede graadmeter kan zijn voor de landen die het zwaarst getroffen zijn door de schulden crisis.

3.1 Fukuyama

Om een verandering te begrijpen, moet eerst naar de originele situatie worden gekeken. Een definitie van liberale democratie is daarom van belang om een eventuele verandering goed te kunnen analyseren. Fukuyama onderscheidt liberalisme en democratie van elkaar. Politiek liberalisme definieert hij als een rechtsstaat die individuele rechten erkent, of die bepaalde vrijheden van overheidscontrole erkent. Deze verdeelt hij onder in drie fundamentele rechten op basis van Lord Bryces werk over democratie: burgerrechten (*civil rights*), religieuze rechten (*religious rights*) en

politieke rechten (*political rights*). Onder burgerrechten valt de vrijheid van controle in de privésfeer, zoals het persoonlijke leven of eigendommen. Religieuze rechten bestaan uit de vrijheid om als burger jezelf uit te drukken op het gebied van religie, en politieke rechten bestaan uit de vrijheid van controle op gebieden die niet direct invloed hebben op de gehele gemeenschap, zoals persvrijheid. Democratie heeft een eigen definitie: het recht voor alle burgers om deel te nemen in het politieke apparaat. Dit kan door te stemmen of door plaats te nemen in de politiek.¹⁰⁷

Hoewel liberale democratie gemakkelijk als één term gebruikt kan worden, zijn er alternatieven denkbaar waarin een staat wel liberaal is, maar niet democratisch, of andersom. Zo is Iran redelijk democratisch in zoverre dat er verkiezingen zijn, maar is het niet liberaal omdat er een hevige overheidscontrole op zaken als vrijheid van meningsuiting en persvrijheid is. Andersom is het ook denkbaar: een staat kan liberaal zijn zonder dat hij democratisch is. Groot-Brittannië was dit in de achttiende eeuw, toen rechten alleen nog voor de elite waren. De combinatie van liberale democratie omvat dus zowel de rechten van de burgers als het recht om deel te nemen in de politiek. Daarnaast is er nog liberalisme op het gebied van de economie. Dit houdt in dat men het recht heeft op economische activiteit en handel gebaseerd op privébezit en markten.¹⁰⁸

Binnen en tussen liberale democratieën zullen er altijd problemen blijven. Zoals we in hoofdstuk 2 hebben gezien, betekent een verdere integratie niet het verdwijnen van problemen. Begrotingstekorten, maar ook misdaad, zorgen voor grote problemen. Dit wil niet zeggen dat een liberale democratie met een enorm begrotingstekort en een hoge criminaliteit een voorbeeld zal zijn van het falen van liberale democratie. In hoofdstuk 1 beschreef ik immers al dat er op het gebied van het idee liberale democratie een tegenstelling moet ontstaan die niet opgelost kan worden binnen het geraamte van dit idee. Liberale democratie moet zijn legitimiteit verliezen alvorens er een alternatief kan komen. Het fascisme verloor zijn legitimiteit door de interne tegenspraak over de superioriteit van het ras. Toch lukt het ons tot op heden niet om een goed alternatief te bedenken voor liberale democratie. De vraag is dan ook of het historische proces, beschreven in hoofdstuk 1, tot een einde is gekomen, of dat het nog verder gaat en ons nieuwe alternatieven op zal leveren. Dit kan alleen als er een tegenstelling ontstaat in de legitimiteit van het idee liberale democratie.¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 42 - 43. Zie ook de voetnoot op pagina 5.

¹⁰⁸ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 43 - 44.

¹⁰⁹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 46 - 46 & 136.

De mens kiest niet zomaar voor liberale democratie. Hoewel de economisering en de industrialisatie van de samenleving ervoor gezorgd hebben dat veel samenlevingen dezelfde vorm aannamen, is dit geen verklaring voor het feit dat mensen voor een liberale democratie kozen. In de Verenigde Staten en Frankrijk vond al democratisering plaats toen de industrialisatie in Groot-Brittannië nog op gang moest komen. Er werd (en wordt) niet voor democratie gekozen op strikt economische gronden.¹¹⁰ De link tussen het economische proces en democratisering ligt volgens Fukuyama bij Hegels struggle for recognition:

Hegelian “liberalism” can be seen as the pursuit of rational recognition, that is, recognition on a universal basis in which the dignity of each person as a free and autonomous human being is recognized by all. What is at stake for us when we choose to live in a liberal democracy is not merely the fact that it allows us the freedom to make money and satisfy the desiring parts of our souls. The more important and ultimately more satisfying thing it provides us is recognition of our dignity. Life in a liberal democracy is potentially the road to great material abundance, but it also shows us the way to the completely nonmaterial end of recognition of our freedom. The liberal democratic state values us at our own sense of self-worth. Thus both the desiring and thymotic parts of our souls find satisfaction. [...] The internal “contradiction” of the master-slave relationship was solved in a state which successfully synthesized the morality of the master and the morality of the slave. The very distinction between masters and slaves was abolished, and the former slaves became the new masters - not of other slaves, but of themselves.¹¹¹

Liberale democratie zorgt niet alleen voor het bevredigen van het verlangende deel van de ziel, maar het bevredigt ook het thymotische deel. Erkenning binnen een liberale democratie is universeel en haalt de oude tegenstelling tussen meester en slaaf, zoals beschreven in hoofdstuk 1, weg. De erkenning is universeel omdat in alle liberale democratieën iedere burger het recht heeft op burgerschap. Een burger wordt beschermd door het rechtssysteem en heeft rechten, zoals het recht op religie en het recht op

---

¹¹⁰ Fukuyama geeft ter ondersteuning voor dit argument ook nog het voorbeeld van Singapore, waarbij hij Lee Kuan Yew parafraseert. Yew claimt dat democratie juist een obstakel voor de groei van Singapore was geweest. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 134.

¹¹¹ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 200.

meningsuiting. Daarnaast kan iedereen de rol van meester vervullen door het stemrecht en het recht om aan de politiek deel te nemen.¹¹²

In tegenstelling tot een liberale democratie, zoals Hegels liberalisme, dat voor rationele erkenning zorgt, zijn er ook staatsvormen waarbij er gebruik wordt gemaakt van een irrationele vorm van erkenning. Dat is het geval bij nationalisme. De nadruk bij nationalisme ligt namelijk bij het krijgen van erkenning. Het is door verschillende redenen echter geen rationele manier van erkenning. Allereerst is een onderscheid op basis van nationaliteit niet natuurlijk. Grenzen worden afgesproken. Een nationaliteit krijg je daardoor alleen als die erkend wordt door anderen. Daarnaast wordt er niet gestreden voor erkenning op het niveau van het individu, maar op het niveau van staten als geheel. De staten nemen de plaats van de meester in, die zijn leven in de waagschaal wil leggen voor erkenning. Een nationalistische strijd om erkenning is daarom niets meer dan de meester- en slaafstrijd om erkenning op het niveau van staten. Een van de twee staten wordt de meester, en de ander de slaaf. Liberale democratie is de enige staatsvorm die rationeel is, omdat het de tegenstelling tussen meester en slaaf wegneemt door erkenning te geven aan mensen op basis van het mens-zijn.¹¹³

Uit Fukuyama's theorie blijkt dat er een tegenstelling moet ontstaan op het gebied van het idee liberale democratie. Dit betekent dat de legitimiteit van liberale democratie niet meer geldt en dat de problemen niet op te lossen zijn binnen het paradigma van liberale democratie. De definitie van liberale democratie laat zien dat universele erkenning de kern is van liberale democratie. Dit lost de tegenstelling tussen meester en slaaf op en vervangt haar door een universele erkenning voor het individu. Uit het onderzoek dat op de volgende pagina's beschrijft zal blijken of dit ook het geval is geweest tijdens de politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008.

3.2 Griekenland

Sinds 1975 staat er een president aan het hoofd van de republiek Griekenland. Het land is een parlementaire democratie met om de vier jaar parlementaire verkiezingen. Het kiesstelsel is zo gevormd dat het een meerderheidsregering moet voortbrengen. Het parlement telt 300 leden waarvan er 288 direct gekozen worden. De overige zetels zijn

---

¹¹² Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 202-203.

¹¹³ Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 201.

gereserveerd voor zogenaamde staatsafgevaardigden. Dit zijn twaalf extra zetels voor de grootste partij. Daarnaast krijgt de winnende partij een bonus van vijftig zetels. Mocht de winnende partij niet in staat zijn om een absolute meerderheid te behalen, dan is het de taak van die partij om een coalitie te vormen. Verder bestaat er een kiesdrempel van 3% voordat een partij plaats mag nemen in het parlement.¹¹⁴

De twee grootste partijen sinds het ontstaan van de republiek in 1975 zijn het centrumrechtse ND (Nieuwe Democratie) en de socialistische PASOK (Panhelleense Socialistische Beweging).

jaar	ND	PASOK	KKE	SYR.	AE	CA	Ov.	datum
1981	115	172	13					18 oktober
1985	126	161	12				1	2 juni
1989	145	125		28			2	18 juni
1989	128	148		21			3	5 november
1990	150	123		19			8	8 april
1993	111	170	9				10	10 oktober
1996	108	162	11	10			9	22 september
2000	125	158	11	6				9 april
2004	165	117	12	6				7 maart
2007	152	102	22	14			10	15 september
2009	91	160	21	13			15	4 oktober
2012	108	41	26	52	33	21	19	6 mei

Tabel 1¹¹⁵ toont aan dat beide partijen de Griekse politiek beheersen: zowel het ND als de PASOK hebben in het verleden meerdere malen een absolute meerderheid behaald.

¹¹⁴ - De Griekse Gids, 'De Griekse Regering - De regering van Griekenland', <http://www.grieksegids.nl/griekse-regering.php> (03 juni 2012).

- Europa Nu, 'Griekenland', http://www.europa-nu.nl/id/vgaxlcr0e023/griekenland?start_tab0=120 (03 juni 2012).

¹¹⁵ - Europa Nu, 'Griekenland', http://www.europa-nu.nl/id/vgaxlcr0e023/griekenland?start_tab0=120 (03 juni 2012).

Verdere afkortingen: KKE (Kommounistiko Komma Elladas): 'Griekse communistische partij', SYR (SYRIZA): 'coalitie van links, bewegingen en ecologie', AE (Anexartitoi Ellines): onafhankelijke Grieken, CA (Chrysi Avyi): extreem rechts, OV: overige.

De zetelverdeling toont duidelijk aan dat de meerderheid van de Grieken op één van de twee partijen stemde. Tot 2007 kwam het slechts één keer voor dat er meer dan vier partijen plaatsnamen in het parlement.¹¹⁶ Daarnaast laat tabel 1 goed zien hoe verdeeld Griekenland was tijdens de verkiezingen in mei 2012.

In 2009 werd Giorgos Papandreou jr. premier van Griekenland. Hij kreeg te maken met het al eerder genoemde begrotingstekort en de hoge staatsschuld. Het kabinet-Papandreou moest de strenge Europese regelgeving overnemen om gebruik te mogen maken van de noodfondsen. De hervormingen vanaf 2009 zorgden voor grote onvrede onder de Griekse bevolking. Na een ministerwisseling en het overleven van een vertrouwensstemming, werd het kabinet van Papandreou in november 2011 opgevolgd door een overgangsregering onder leiding van Loukas Papadimos. Wat opvalt uit tabel 1 is de opkomst van het radicaal-linkse SYRIZA. De partij is plotsklaps de tweede partij van het land geworden met een sprong van 13 naar 52 zetels. SYRIZA behaalde 16,78% van de stemmen. Een andere partij die de aandacht trekt, niet door het zetelaantal maar door de ideologie, is het extreem-rechtse Chrysi Avyi, ook wel bekend als Gouden Dageraad. Zij behaalde de kiesdrempel van 3% ruim met uiteindelijk 6,97% van de stemmen.¹¹⁷

3.3 SYRIZA

SYRIZA is een coalitie van radicaal-linkse partijen, met Alexis Tsipras als leider. De verschillende partijen werden in 2004 samengevoegd om als één partij mee te doen aan de verkiezingen. In 2004 haalde de partij 3,26% en in 2009 5,04% van de stemmen binnen.

In een interview met *Time Magazine* vertelt Tsipras dat hij niet wil onderhandelen over de *bail out agreement*, omdat die sinds de eerste verkiezingen in Griekenland op 6 mei niet meer van kracht is.¹¹⁸ Het Griekse volk heeft met de verkiezingen ‘nee’ gezegd tegen de strenge regels van de EU en Tsipras wil nieuwe afspraken maken:

---

¹¹⁶ Ik tel de kolom ‘overig’ hier voor het gemak als één partij.

¹¹⁷ BBC, ‘Greece election: Vote risks EU bailout split’ (versie 7 mei 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-17975370> (5 juni 2012).

¹¹⁸ J. Kakissis, ‘Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble’ (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (versie 5 juni 2012).

We want our European partners to accept what is fair for Greece and adopt a plan for fair fiscal reforms, and economic and social growth. It may take time, but we need to avoid more pauperization of this country. [...] [W]e have an alternative plan, focused on supporting the most vulnerable and sensitive social groups, that we will implement in that difficult situation [when Europe says no to this plan].¹¹⁹

In een ander interview, met Channel 4 News¹²⁰, legt Tsipras de economische standpunten van de partij verder uit. De nadruk ligt vooral op de toekomst van de Europese hulp. Volgens Tsipras zijn de problemen die Griekenland nu ondervindt niet slechts een Grieks probleem, maar een Europees probleem. De schulden crisis is een crisis voor heel Europa en dient ook op deze manier opgelost te worden. Als Griekenland vandaag besluit dat het uit de eurozone stapt, zullen de financiële markten morgen alweer op zoek gaan naar het volgende slachtoffer. Dat zou Italië kunnen zijn, of Spanje. De strenge hervormingsregels en het *bail out*-systeem zijn dan ook niet de oplossing. Het is volgens Tsipras onmogelijk om een miljardenbezuiniging door te voeren in een land dat een economie heeft die niet naar behoren functioneert. Hij is van mening dat hervormingen nodig zijn en dat er een goed plan moet komen, maar hij vindt dat dit niet alleen geldt voor Griekenland, maar voor heel (Zuid-)Europa. Tsipras legt dus de nadruk op solidariteit binnen de eurozone. De strenge hervormingen en het *bail out*-systeem dat er nu is zullen volgens Tsipras alleen maar zorgen voor de vraag naar een derde reddingspakket en een tweede *bail out*-systeem, en dat is geen oplossing.¹²¹

Volgens Tsipras is het niet de bedoeling dat Griekenland uit de eurozone stapt. Het verlaten van de eurozone zou de lage inkomens hard kunnen treffen en dat moet voorkomen worden. Griekenland moet steun krijgen om binnenlandse hervormingen door te voeren, en niet om het ongezonde systeem van nu te behouden waarin banken in leven worden gehouden. Door opnieuw in overleg te gaan met de andere Eurolanden

---

¹¹⁹ J. Kakissis, 'Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble' (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (versie 5 juni 2012).

¹²⁰ Channel 4 news, 'Interview: Alexis Tsipras' (24 mei 2012), <http://www.youtube.com/watch?v=5gV7ZZIngYI> (13 juni 2012).

¹²¹ - Channel 4 news, 'Interview: Alexis Tsipras' (24 mei 2012), <http://www.youtube.com/watch?v=5gV7ZZIngYI> (13 juni 2012).

- J. Kakissis, 'Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble' (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (versie 5 juni 2012).

verwacht Tsipras aan te geven dat het anders moet, want als Griekenland het niet doet, zal de strenge Europese regelgeving snel een nieuw slachtoffer maken.¹²²

Naast deze europroblematiek heeft SYRIZA ook een socialistisch programma van hervormingen. Het grootste doel van het programma bestaat uit structurele hervormingen zodat de publieke sector betrouwbaarder wordt. Om dit te bereiken wil de partij de privatisering stoppen en telefoonmaatschappijen, banken en spoorwegen nationaliseren. Daarnaast moet er een effectief en eerlijk belastingstelsel komen. Op het gebied van controle en handhaving wil de partij een systeem instellen waarbij alle Grieken hun bezit en inkomsten moeten laten registreren, zodat er een belasting kan komen op basis van het werkelijke inkomen. Dit betekent tegelijkertijd dat er een effectief strafstelsel moet komen wanneer men liegt over het inkomen. Volgens Tsipras is er een grote zwarte markt (30% van het BBP) waartegen opgetreden moet worden, en moet de corruptie en vervlechting tussen politieke en economische krachten aangepakt worden. Uiteindelijk ontstaat er een heel socialistisch programma waarbij de hogere inkomens zwaarder belast worden, er een sterke publieke sector is en corruptie op het hoogste niveau tegengegaan wordt. Het is volgens Tsipras dan ook dom om te snijden in de pensioenen en het minimumloon, omdat 90% van de productie van kleine bedrijven niet wordt geëxporteerd, maar in Griekenland zelf wordt geconsumeerd. Het snijden in inkomens betekent, kortom, het snijden in uitgaven, wat weer zorgt voor minder groei en het faillissement van kleine bedrijven.¹²³

De kiezers die op 6 mei op SYRIZA hebben gestemd, bestaan voornamelijk uit mensen tussen de 18 en 34 jaar uit stadswijken. Deze groep is hard getroffen door de financiële crisis. Veel van hen zijn hoogopgeleid en werkeloos. Degenen die toch een baan hebben, werken ver onder hun niveau en hebben geen vooruitzicht op betere

---

¹²² Het volledige partijprogramma van SYRIZA is te vinden op deze site: http://www.syriza.gr/?option=com_k2&view=item&layout=item&id=1853&Itemid=170. Dit is echter volledig in het Grieks. Ik heb me gebaseerd op verschillende artikelen en een blog. De samenhang tussen de artikelen, waaronder dat in *Time Magazine*, wat een interview is met Alexis Tsipras zelf, was groot. Hierdoor ben ik van mening dat mijn analyse van de standpunten van de partij gegrond is. Verdere bronnen:

- B. Tersago, 'Het SYRIZA-programma' (versie 3 juni 2012), <http://btersago.com/blog/?p=6804> (5 juni 2012).

- J. Kakissis, 'Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble' (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (versie 5 juni 2012).

- M. de Koning, 'Linkse partij dankt groei aan jonge werklozen', *nrc.next*, 8 mei 2012, 6.

- M. de Koning, 'Wordt 'sexy Alexi' de Griekse premier?', *nrc.next*, 5 juni 2012, 8.

¹²³ - B. Tersago, 'Het SYRIZA-programma' (versie 3 juni 2012), <http://btersago.com/blog/?p=6804> (5 juni 2012).

- J. Kakissis, 'Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble' (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (5 juni 2012).

tijden. Zij kijken tegen een tijd van onzekerheid aan en hebben geen vertrouwen in de huidige Europese regelgeving om de crisis op te lossen: “De aanhang van Syriza wordt gedreven door een mix van defaitisme en idealisme.”¹²⁴

Op 1 juni 2012 heeft Alexis Tsipras zijn economische plannen onthuld. Als SYRIZA bij de verkiezingen op 17 juni weer een van de grootste partijen zal zijn, is dat een bevestiging van de goede ontvangst van deze plannen. Er is echter al wel veel kritiek geleverd op de plannen.¹²⁵

3.4 Gouden Dageraad

Aan de andere kant van het politieke spectrum bevindt zich het extreem-rechtse Gouden Dageraad, dat voorheen een onbekende splintergroepering was, een ultranationalistische organisatie waar maar weinig mensen van gehoord hadden. Toen Gouden Dageraad plaats kon nemen in de gemeenteraad van Athene, kwam daar verandering in en kreeg de partij meer bekendheid. De partij kreeg in 2009 slechts 0,29% van de stemmen, waardoor GD ruim onder de kiesdrempel bleef. Tijdens de verkiezingen op 6 mei behaalde de partij echter 6,97% van de stemmen, waardoor ze voor het eerst plaats kon nemen in het parlement met 21 zetels.¹²⁶

De opkomst van Gouden Dageraad heeft alles te maken met de schulden crisis. Griekenland heeft sinds de crisis vooral in de stedelijke gebieden te maken met een verhoogde werkloosheid, armoede, geweld en criminaliteit. Immigranten krijgen hiervan de schuld - de stroom immigranten die richting Griekenland gaat is erg groot. Griekenland bevindt zich aan de grens van de Europese Unie en grenst ook aan Turkije. Volgens *Mondiaal Magazine* werden er in de eerste maanden van 2010 96.398 illegale immigranten gearresteerd door de Griekse politie. Daarnaast werden er in diezelfde negen maanden 28.354 vreemdelingen via de noordelijke landsgrens het land

---

¹²⁴ M. de Koning, ‘Linkse partij dankt groei aan jonge werklozen’, *nrc.next*, 8 mei 2012, 6.

¹²⁵ Kathimerini, ‘Tsipras sets out SYRIZA’s plan for governing’ (versie 1 juni 2012), http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite1_31372_01/06/2012_445042 (12 juni 2012).

¹²⁶ - M. de Koning, ‘Grieken zien heil in knokploeg neonazi’s’, *nrc.next*, 2 mei 2012, 8.

- S. de Jong, ‘Met de kennis van nu op neonazi’s stemmen. Wat bezielt de Grieken?’ (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).

- BBC, ‘Greece’s far right hopes for new dawn’ (versie 30 april 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-17898561> (9 juni 2012).

uitgezet.¹²⁷ Griekenland kon de stroom binnenkomende immigranten niet aan en vroeg in oktober 2010 de Europese Unie om de immigratiestroom vanuit Turkije tegen te gaan.¹²⁸ Dat de immigranten de schuld krijgen voor het toenemende verval van Griekenland, komt doordat immigratie goed zichtbaar is in het dagelijkse leven. Atheense wijken waar voorheen geen problemen waren, zijn veranderd in ghetto's waar de groepen immigranten zich samenvoegen. Wijken verloederen langzaam en worden overgenomen door criminaliteit.¹²⁹

Gouden Dageraad speelt in op deze problemen. Met leuzen als “Griekenland voor de Grieken”¹³⁰, een eigen vlag met daarop een meander, een ‘eigen’ groet die verdacht veel weg heeft van de Hitlergroet, specifieke (zwarte) kleding en een knokploeg, zorgt de partij voor een gevoel van saamhorigheid en een groepsgevoel voor de ‘echte’ (autochtone) Grieken. De partij voert vooral campagne door een combinatie van sociale projecten en harde acties ter bevordering van de veiligheid van de bewoners van achterstandswijken. Voorbeelden hiervan zijn de begeleiding van oudere Griekse vrouwen naar de supermarkt en het pinapparaat, en het in elkaar slaan van drugsdealers, hangjongeren en allochtone bewoners.

De partij zelf profileert zich als een groep nationalistische Grieken met een oprechte liefde voor hun land:

The new golden dawn of Hellenism is rising. For those who betray the homeland, the time has come to fear. We are coming! [...] We are Greek patriots, we are nationalists, and we don't let anyone question that.¹³¹

---

¹²⁷ Mondiaal Nieuws, ‘Q&A: immigratie in Griekenland’ (versie 19 november 2010), <http://www.mo.be/artikel/qa-immigratie-griekenland> (9 juni 2012).

¹²⁸ Europa Nu, ‘Samenwerking lidstaten bij illegale immigratie’, <http://www.mo.be/artikel/qa-immigratie-griekenland> (9 juni 2012).

¹²⁹ E. Kuit, ‘Gouden Dageraad: neofascisten beloven ‘ware’ Grieken nieuwe waardigheid’ (versie 7 mei 2012), <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/7264/Schuldencrisis/article/detail/3251884/2012/05/07/Gouden-Dageraad-neofascisten-beloven-ware-Grieken-nieuwe-waardigheid.dhtml> (9 juni 2012).

¹³⁰ S. de Jong, ‘Met de kennis van nu op neonazi's stemmen. Wat bezielt de Grieken?’ (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).

¹³¹ Overwinningstoespraak van de leider van Gouden Dageraad, Nikos Michaloliakos, na de verkiezingen op 6 mei 2012. De eigenaar van het videokanaal en de video is Gouden Dageraad zelf. Golden Dawn, ‘Golden Dawn's leader speech’ (6 mei 2012), http://www.youtube.com/watch?v=wY3u_tj6UBQ (10 juni 2012) 4:01-4:20.

De belangrijkste speerpunten van de partij zijn het tegen gaan van immigratie en het sterk veranderen van het beleid van de vorige regering, die vaak wordt geprofileerd als een stel verraders. Het zijn volgens Gouden Dageraad namelijk de oude machthebbers die het land zo hebben laten verloederen en die naar de pijpen van Europa hebben gedanst. In het verlengde hiervan is het Europa dat Griekenland zulke strenge regels heeft opgelegd en dat het Europese immigratiebeleid zo slecht geregeld heeft. Hierdoor zit Griekenland nu in de problemen. Om de immigratie tegen te gaan wil de partij landmijnen langs de Grieks-Turkse grens leggen. Daarnaast wil de partij zowel alle illegale als legale immigranten Griekenland uitzetten. Volgens Gouden Dageraad is immigratie namelijk direct gelinkt aan de huidige economische malaise. De partij is van mening dat de immigranten niets doen voor het land en slechts geld en banen inpikken waardoor ‘echte’ Grieken in armoede moeten leven.¹³²

Gouden Dageraad heeft haar stemmen waarschijnlijk aan twee soorten stemmers te danken. Aan de ene kant zijn er de mensen uit de achterstandswijken die de dupe zijn van de verslechterde omstandigheden en werkeloosheid. Aan de andere kanten zijn er de mensen die ‘signaalstemmen’: ze stemmen op een extreme partij om een signaal aan de rest van de politiek af te geven. Veel mensen zijn teleurgesteld in de voorheen overheersende partijen zoals Nieuwe Democratie en PASOK. Omdat ze geen vertrouwen meer hebben in deze partijen besluiten ze om op een extreme partij te stemmen in de hoop het oude politieke landschap op te schrikken. De stemmers willen door hun stem op Gouden Dageraad ‘nee’ zeggen op de strenge Europese regels en het oude, corrupte systeem. De kans dat Gouden Dageraad ook echt aan de macht komt is echter klein, aangezien andere partijen al oproepen hebben gedaan om Gouden Dageraad te boycotten.¹³³

Het is gemakkelijk en voor de hand liggend om de situatie in Griekenland en de opkomst van Gouden Dageraad te vergelijken met Duitsland in de jaren '30. Tegelijkertijd is het belangrijk om dieper in te gaan op deze vergelijking omdat de

---

¹³² - R. Donadio, ‘Hard Times lift Greece’s Anti-Immigrant Fringe’ (versie 12 april 2012), http://www.nytimes.com/2012/04/13/world/europe/far-right-golden-dawn-sees-opening-in-greeces-woes.html?_r=1&pagewanted=all (10 juni 2012).

- M. de Koning, ‘Grieken zien heil in knokploeg neonazi’s’, *nrc.next*, 2 mei 2012, 8.

¹³³ - M. de Koning, ‘Grieken zien heil in knokploeg neonazi’s’, *nrc.next*, 2 mei 2012, 8.

- S. de Jong, ‘Met de kennis van nu op neonazi’s stemmen. Wat bezielt de Grieken?’ (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).

- E. Kuit, ‘Gouden Dageraad: neofascisten beloven ‘ware’ Grieken nieuwe waardigheid’ (versie 7 mei 2012), <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/7264/Schuldencrisis/article/detail/3251884/2012/05/07/Gouden-Dageraad-neofascisten-beloven-ware-Grieken-nieuwe-waardigheid.dhtml> (9 juni 2012).

overeenkomst een stap terug zou betekenen in het evolutionaire proces van de geschiedenis.

Duitsland was de verliezende partij van de Eerste Wereldoorlog. In het Verdrag van Versailles (1919) werd afgesproken dat Duitsland herstelbetalingen moest doen aan de overwinnaars, een groot deel van het militaire apparaat moest ontmantelen en Elzas-Lotharingen aan Frankrijk verloor. Daarnaast werd in 1923 het Ruhrgebied tijdelijk bezet. Maar wat men waarschijnlijk nog het ergst vond, was dat de president van de Verenigde Staten, Woodrow Wilson, in eerste instantie niet gesproken had over schuld en herstelbetalingen, maar over een collectieve schuld, veroorzaakt door het vooroorlogse Europa. Toen de oorlog echter helemaal voorbij was kreeg Duitsland alle schuld in de schoenen geschoven.¹³⁴ Het nationaal socialisme kon onder deze omstandigheden opkomen en bleek niet een revolutionaire partij te zijn die de directe confrontatie aanging, maar een dynamische partij die zich aanpaste als dat nodig was. Tijdens de opkomst van de partij bevond het Westen, en Duitsland in het bijzonder, zich economisch gezien in slecht weer. Door de Eerste Wereldoorlog was de wereldeconomie erg breekbaar, waardoor de beurscrash in oktober 1929 een enorme impact had op de verschillende economieën. Duitsland vertrouwde op leningen van de Verenigde Staten om de economie in leven te houden, en kreeg te maken met steeds hogere rentestanden. Met het wegtrekken van kapitaal door buitenlandse investeerders, viel de economie in Duitsland in een neerwaartse spiraal, waardoor er minder geproduceerd kon worden. Dit had onder andere een enorme werkeloosheid tot gevolg.¹³⁵

Het was de Weimarrepubliek die niet om kon gaan met de economische malaise. Dit gaf ruimte voor onvrede onder de Duitse bevolking en voor de opkomst van de NSDAP. Na de val van het parlement in maart 1930 beriep president Paul von Hindenburg zich op artikel 48¹³⁶ van de grondwet, waardoor hij kon regeren tot de nieuwe verkiezingen in september 1930. Uit deze verkiezingen kwam ook geen regering en in juli 1932, na lang doormodderen, kwamen de NSDAP en de communistische partij aan de macht. Hitler werd in januari 1933 kanselier. Toch waren de Nazi's niet de directe oorzaak voor het omvallen van de Weimarrepubliek:

---

¹³⁴ T.F.X. Noble e.a., *Western Civilization. Beyond Boundaries* (Boston 2008) 794.

¹³⁵ Noble e.a., *Western Civilization*, 839.

¹³⁶ In geval van nood was de president gemachtigd om decreten te tekenen. F. Aleskerov, M. Holler, R. Kamalova, 'Power Distribution in the Weimar Reichstag in 1919 - 1933' (augustus 2010), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1806310 (16 juni 2012).

In one sense, the Weimar Republic collapsed from within, largely because the German people disagreed fundamentally about priorities after the war - and then again with the onset of the Depression. Thus the new democracy produced unstable government based on multiparty coalitions, and it fell into virtual paralysis when faced with the economic crisis by 1930.¹³⁷

Door het gebrek aan daadkracht, economische malaise en het missen van een passende oplossing was de Weimarrepubliek ten dode opgeschreven. Dit gaf ruimte voor extreme alternatieven zoals, de communistische partij en de NSDAP. Die laatste partij kreeg haar stemmen echter niet alleen van de mensen die zwaar getroffen waren door de crisis, of van de lageropgeleiden. De partij werd een richtpunt van oppositie tegen de Weimarrepubliek, voor mensen die zich niet meer konden vinden in de programma's van de oude partijen.¹³⁸

Hitlers idealen en drang naar verovering kwamen voort uit zijn wereldbeeld. Opvallend is hoe dit wereldbeeld niet per definitie van Hitler was, of Duits, maar dat elementen uit dit wereldbeeld in de hele westerse wereld te vinden waren. Hitler baseerde zich op sociaal darwinisme, antisemitisme, biologisch racisme en geopolitiek. Al deze ideeën en theorieën waren bekend in de westerse wereld, en de problemen waaruit deze ideeën voortkwamen waren ook niet per definitie Duitse problemen. Hoewel de armoede groot was en de werkeloosheid hoog, waren de Duitsers niet de enigen die hier last van hadden, en ze waren ook niet de enigen die zochten naar een zondebok.¹³⁹

In hoeverre is de situatie in Griekenland dan te vergelijken met het Duitsland uit de jaren dertig van de vorige eeuw? Zowel het Griekenland van nu als het Duitsland van voor de Tweede Wereldoorlog hebben te maken met een enorme schuld en worden gezien als het zwarte schaap van Europa. Duitsland had de Eerste Wereldoorlog veroorzaakt en Griekenland zou met een slecht begrotingsbeleid de schuldencrisis verdiept hebben. Daarnaast waren de Duitsers teleurgesteld in de Weimarrepubliek, omdat die de crisis niet op kon lossen, net als de Grieken nu, die geen vertrouwen meer hebben in de oude partijen die voorheen het politieke landschap beheersten (ND en

---

¹³⁷ Noble e.a., *Western Civilization*, 848.

¹³⁸ Noble e.a., *Western Civilization*, 848.

¹³⁹ Noble e.a., *Western Civilization*, 850.

PASOK). Verder beriepen de Nazi's zich op nationale gevoelens waarbij de Duitsers het superieure ras zouden zijn. Ook Gouden Dageraad doet een beroep op de nationalistische gevoelens van de autochtone Grieken. De symboliek die hierbij gebruikt wordt loopt haast parallel met die van de Nazi's: beide hebben een vlag die ook nog eens op elkaar lijken, beide maken ze gebruik van een groet, beide hebben ze een uniform (hoewel die bij Gouden Dageraad vooral uit shirts bestaat en niet uit een militair uniform zoals bij de Nazi's), en beide partijen hebben een knokploeg. Ook had zowel het Nazi-Duitsland van vroeger, net als het Griekenland nu, een zondebok: de Duitsers hadden de joden, Gouden Dageraad heeft de immigranten. En ook Duitsland sterk verdeeld over de toekomstige route die ze moesten varen, waardoor er meerdere partijen samen moesten werken die het niet eens werden. Duitsland dreef stuurloos rond.

De overeenkomsten zijn niet dus alleen groot, het zijn er ook nog eens veel. Betekent dit dan dat Griekenland, door te stemmen op Gouden Dageraad, een stap terug zet in het evolutionaire proces van de geschiedenis? In het artikel 'Met de kennis van nu op neonazi's stemmen. Wat bezielt de Grieken?'¹⁴⁰ schrijft Steven de Jong over deze vraag. Hij schrijft, op basis van de Britse columnist Matthew Norman, dat slechts 6,97% van de stemmers in Griekenland op Gouden Dageraad heeft gestemd. Het democratische tekort dat er zou zijn, manifesteert zich eerder in de lage opkomst van Britse kiezers en de val van het Nederlandse kabinet.¹⁴¹ Hoewel hier inderdaad wat voor te zeggen valt, moet ik tegelijk opmerken dat de NSDAP in 1928 ook slechts 2,6% van de stemmen kreeg. In 1930 steeg dit aantal tot 18,3% en in 1932 tot 37,3%.¹⁴² Een beter argument is daarom misschien dat we vandaag de dag, door het verleden van Europa, de kennis hebben over wat de gevolgen van dit soort extreem-rechtse opvattingen en partijen kunnen zijn. Dit uit zich bijvoorbeeld in de overige Griekse partijen die elkaar oproepen om niet samen te werken met Gouden Dageraad, en in demonstraties van burgers tegen de partij.

Maar ook op een hoger, internationaal niveau hebben de verschillende landen veel geleerd van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel Griekenland nu onder streng

---

¹⁴⁰ S. de Jong, 'Met de kennis van nu op neonazi's stemmen. Wat bezielt de Grieken?' (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).

¹⁴¹ M. Norman, 'Matthew Norman: Blame the Greeks. They invented democracy' (9 mei 2012), <http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/matthew-norman/matthew-norman-blame-the-greeks-they-invented-democracy-7723221.html> (12 juni 2012).

¹⁴² Noble e.a., *Western Civilization*, 848.

toezicht wordt gesteld, wordt het land niet buitengesloten of totaal ingenomen (op politiek niveau) door de andere Europese landen. Griekenland krijgt de kans om eigen verkiezingen te houden en eventueel met alternatieven voor bezuinigingen te komen, zoals Alexis Tsipras dat doet. Hoewel Europa hier niet om zit te springen, denk ik niet dat de overige lidstaten de eurozone hiervoor zullen laten vallen. Ook hebben de landen geleerd dat te laat ingrijpen funest is wanneer de boel escaleert. Het is mijns inziens vooral deze kennis van het verleden die het grootste obstakel zal zijn voor de toekomst van extreem-rechts in Griekenland.

3.5 Terugblik

Het uitwijken van stemmers naar radicaal-links en extreem-rechts lijkt vooral als oorzaak een gebrek aan waardigheid (*dignity*) en erkenning te hebben. Uit het eerder genoemde interview in *Time Magazine* en een artikel in *nrc.next*, blijkt dat Alexis Tsipras zich bewust is van een gebrek aan erkenning onder de Griekse bevolking. Zijn stemmers zijn voornamelijk hoogopgeleide, jonge Grieken die zichzelf als een verloren generatie beschouwen. Als zij al werk hebben, dan is dat werk onder hun niveau, zonder vooruitzicht op betere tijden. Deze mensen worden getergd door onzekerheid en voelen zich verslagen en voor paal gezet door de oude partijen. Tsipras roept zijn kiezers op om te kiezen voor waardigheid omdat groot deel van de Grieken haar waardigheid is verloren door de constante werkeloosheid en de mediastroom van slechte berichten. Daarnaast beroept Tsipras zich in interviews steeds op solidariteit, inspelend op een groepsgevoel in een samenleving die gericht is op het individu. Op deze manier krijgen mensen hun zelfwaarde weer deels terug.¹⁴³

Ook voor Gouden Dageraad geldt dat zij inspeelt op het gebrek aan erkenning en waardigheid onder de Grieken. De partij gebruikt de onvrede onder de mensen die het hardst getroffen worden om een momentum voor nationalistische verlangens te krijgen. Zij gebruiken de huidige crisis om een saamhorigheid te creëren onder de ‘echte’ Grieken. Door zich te beroepen op oude gebruiken en symbolen, zoals de meander op de vlag van de partij, grijpen ze terug op een waardigheid die er eerder wel was, maar nu verdwenen is. De problemen van nu komen ook niet door de Grieken zelf, maar door

---

¹⁴³ - J. Kakissis, ‘Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble’ (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (5 juni 2012).
- M. de Koning, ‘Linkse partij dankt groei aan jonge werklozen’, *nrc.next*, 8 mei 2012, 6.

de immigranten, waardoor de oplossing voor alle problemen simpel is: alle immigranten het land uit en de Europese regelgeving de prullenbak in. Als dit gebeurt dan zal de werkloosheid dalen en de verloedering stoppen, waardoor de Grieken hun waardigheid terugkrijgen.

Uit de vergelijking tussen Gouden Dageraad en Nazi-Duitsland, blijkt dat zowel de omstandigheden als de idealen voor beide gelijk zijn. De overeenkomsten tussen de twee zijn groot. Toch is het de vraag of Gouden Dageraad dezelfde macht kan krijgen als de NSDAP. Ten eerste heeft de partij immers bij de huidige verkiezingen slechts 6,97% van de stemmen binnen weten te halen, ten tweede krijgt de partij nu veel media-aandacht, waardoor de extreme idealen toekomstige stemmers kan afschrikken, en ten derde hebben zowel de Grieken als de rest van Europa de kennis over waar de opkomst van extreem-rechts toe kan leiden.¹⁴⁴

Mocht Griekenland echter toch kiezen voor Gouden Dageraad en de nationalistische idealen die hierbij horen, dan zal dit een stap terug zijn in het evolutionaire proces van de geschiedenis. In de theorie van Fukuyama is nationalisme een stap die vóór liberale democratie komt, omdat het de relatie tussen meester en slaaf stand houdt. Dit gebeurt echter op het niveau van staten, in plaats van op het niveau van individuen. Dit betekent niet dat de huidige ontwikkelingen niet passen in de theorie van Fukuyama. SYRIZA mag dan wel radicaal-links zijn, zij wil binnen het paradigma van liberale democratie wel veranderingen doorvoeren. Dit betekent dat ze plaats wil nemen in het parlement en als vertegenwoordiger van het volk wil optreden.

Hoewel Gouden Dageraad een stap terug zal zijn in het proces van liberale democratie, past ook deze ontwikkeling nog binnen Fukuyama's theorie. Allereerst hebben de overige partijen al aangegeven niet te willen samenwerken met een partij die zo agressief en radicaal is. Dit werkt als een soort controleslot binnen een democratie; er wordt geen kans gegeven aan partijen die het systeem willen misbruiken of veranderen. Daarnaast wil een stap terug niet zeggen dat de gehele ontwikkeling van een liberale democratie van de kaart is. Fukuyama beschreef al eerder dat het falen van democratieën niet per se wil zeggen dat de geschiedenis niet tot zijn einde is gekomen. De vraag is of de problemen die Griekenland op dit moment heeft op geen enkele manier binnen het paradigma van liberale democratie opgelost kunnen worden. Als dit

---

¹⁴⁴ Jong, S. de, 'Met de kennis van nu op neonazi's stemmen. Wat bezielt de Grieken?' (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).

niet het geval is en er een nieuw alternatief ontstaat, dan pas kunnen we spreken van een nieuwe ontwikkeling.

CONCLUSIE

Op de vraag:

In hoeverre passen de economische en politieke ontwikkelingen in Europa vanaf 2008 in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis?

luit het antwoord: zowel de economische als de politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008 passen in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis.

De economische crisis, die begon als de hypotheekcrisis, evolueerde in de bankencrisis, die op haar beurt weer overliep in de schuldencrisis, heeft twee fundamentele oorzaken die al begonnen in de vorming van de EMU. Allereerst is er het probleem van samenhang en integratie. Door de steeds intensievere integratie tussen de verschillende Europese markten, werd het moeilijk om goed toezicht te houden. Het toezicht vond op nationaal niveau plaats, waardoor een willekeurige Duitse toezichthouder geen zeggenschap had op een Spaanse bank. Effectief handelen werd hierdoor erg moeilijk. Daarnaast zorgde de gemeenschappelijke munt voor een klimaat waarin lenen gemakkelijk was en hoge schulden lang verborgen konden blijven. Door het afnemen van het valutarisico en de toename van de liquiditeiten, kon een land tegen lage rente blijven lenen. Het kredietrisico verdween echter niet, en dat zorgde ervoor dat een land als Griekenland uiteindelijk in zulke grote problemen kon komen. Tenslotte was er een tegenstrijdigheid in de te varen koers tussen de noordelijke en zuidelijke staten. De zuidelijke staten waren namelijk gewend aan een hoge inflatie en een regelmatige devaluatie van de munt, terwijl de noordelijke staten de inflatie laaghielden en een streng begrotingsbeleid voerden. Dit laatste beleid werd overgenomen als het beleid van de gehele eurozone, naar het model van de Bundesbank.

Naast deze problemen op het gebied van samenhang en integratie, is er ook het probleem van toezicht en beleid. Europa had een driedubbel slot, bestaande uit (1) harde regels voor het begrotingsbeleid, (2) boetes bij overtreding en (3) de 'no bail out'-clausule. Dit driedubbele slot werkte echter niet, doordat de markten al te ver geïntegreerd waren. Daarnaast is er in Europa geen lender of last resort, waardoor investeerders hun vertrouwen verliezen in de kredietwaardigheid van landen die in de

problemen zitten. Door de crisis is de rol van de ECB onder druk komen te staan. Om de politieke onafhankelijkheid van de ECB te waarborgen, moet er een onafhankelijk orgaan komen dat de beleidsautonomie van de lidstaten (deels) overneemt. Een andere oplossing is eurobonds, waardoor de eurozone een fiscale unie wordt. Dit is echter een oplossing voor de lange termijn en geen snelle oplossing voor de crisis.

Deze ontwikkelingen passen nog steeds binnen de theorie van Fukuyama, omdat Fukuyama zelf al de twee meest waarschijnlijke alternatieven geeft. De eerste is het alternatief waarbij het vanwege culturele redenen niet lukt om een succesvolle liberaal democratische samenleving in stand te houden. Voor Europa betekent dit het uiteenvallen van de eurozone door de verschillende beleidsvormen. Binnen de EMU zien we een constante tegenstelling tussen de noord en zuid. Dat deze verschillen als noord/zuidverschillen neergezet worden, is al een indicatie dat de verschillen in ieder geval landgebonden, zo niet cultuurgebonden, zijn. Als er geen consensus komt over het te voeren beleid, dan kan dit het einde van de eurozone betekenen. Het is echter onwaarschijnlijk dat, na het opbreken van de eurozone, het kapitalistische systeem volledig overboord gegooid wordt. De verschillende lidstaten zullen terugvallen op de situatie van vóór de eurozone. Dit is nog steeds een kapitalistisch systeem.

De mens in dit alternatief heeft nog steeds de thymotische drang naar erkenning door middel van rijkdom, en de samenleving waarin deze mens leeft is nog steeds individualistisch en atomair. Hoewel democratie uiteindelijk door haar homogeniserende effect overal zal worden ingevoerd, wil deze stap terug niet zeggen dat er een tegenstrijdigheid gevonden is op het niveau van het idee liberale democratie. Men leeft immers nog steeds op in een liberale democratie, alleen op een kleinere schaal. Dat is niet in strijd met wat Fukuyama schrijft. De overwinning van liberale democratie betekent namelijk niet een wereldunie waarin maar één markt is en alle staten samenwerken.

Het andere alternatief dat Fukuyama geeft is, dat er een nieuw systeem bedacht wordt waarin men uitermate succesvol is binnen het kapitalistische stelsel. Fukuyama geeft het voorbeeld van Japan, waar het individu de thymotische erkenning krijgt door de groep waartoe hij behoort. Dit is een samenleving die niet atomair en op het individu gericht is, maar op de samenleving als geheel. Erkenning van de groep is tegelijk erkenning van het individu. Men ziet de overheid niet als volksvertegenwoordiging, maar als vader van een familie. Hierdoor blijven de democratische normen en waarden,

die de kern van de westerse liberale democratie vormen, op de achtergrond. Een alternatief dat hieruit voort kan komen, is een combinatie tussen een kapitalistische markt en een autoritaire. Voor Europa zou dit alternatief betekenen dat de crisis opgelost is, eventueel met wat aanpassingen, waarbij een gezonde unie ontstaat waarin alle landen als één staat samenwerken. Europa bouwt daarmee echter verder op de kapitalistische en democratische waarden die het voorheen had. Als er één unie ontstaat, dan zal dit op basis van een Europese volksvertegenwoordiging gebeuren. Thymotische erkenning is nog steeds exclusief voor het individu, en verkrijgbaar door het vergaren van status door bepaalde prestaties en rijkdom. Dit gebeurt binnen dit systeem ook nog steeds door het vergaren van rijkdom of het behalen van bepaalde prestaties. Europa zou dan erg op die ene staat gaan lijken die de belichaming is van het kapitalisme: de Verenigde Staten.

Voor de politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008 heb ik naar de verkiezingen in Griekenland gekeken. Tijdens de verkiezingen op 6 mei 2012 zijn de Grieken uitgeweken naar extreem-rechts en radicaal-links. Griekenland is hard geraakt door de schuldencrisis, waardoor de werkloosheid en de criminaliteit gestegen is. Alexis Tsipras van de radicaal-linkse partij SYRIZA erkent dat veel Grieken hun waardigheid zijn kwijtgeraakt doordat ze werkeloos zijn of onder hun niveau werken. Als oplossing ziet hij bepaalde sociale hervormingen, zoals het aanpakken van de corruptie en het herstructureren van de publieke sector, zonder zich aan de strenge regels van Europa te houden.

Met de komst van de schuldencrisis lijkt er ook een democratische crisis te zijn ontstaan binnen Europa. Regeringen in Spanje en Nederland zijn omgevallen en moesten vervroegde verkiezingen uitschrijven. De verkiezingen in Griekenland zijn in dit geval een interessante casus, omdat het land het hardst getroffen is door de schuldencrisis. In Griekenland is er een opkomst van radicaal-links en extreem-rechts. De bevolking is zelfs zo verdeeld dat het na de verkiezingen van 6 mei niet gelukt is om een regering te vormen: nieuwe verkiezingen zijn gehouden op 17 juni. Door de schuldencrisis, de hoge werkloosheid, een enorme stroom immigranten, onzekerheid over de toekomst en het verval van verschillende steden en wijken, is de Griekse bevolking is een deel van haar waardigheid kwijt. Men voelt zich belazerd door de oude partijen die voorheen de overmacht hadden, en men voelt zich het zwarte schaap van Europa. De radicaal-linkse partij SYRIZA speelt in op deze gevoelens door de nadruk te

leggen op waardigheid en solidariteit. Tsipras wil wel samenwerken met Europa, maar op Griekse voorwaarden. De crisis is dan ook niet alleen het probleem van de Grieken, maar een Europees probleem dat een Europese oplossing moet krijgen.

Aan de andere kant van het politieke spectrum bevindt zich de extreem-rechtse partij Gouden Dageraad. Deze partij speelt in op de nationalistische gevoelens van de etnische Grieken en heeft in de immigranten een zondebok gevonden. De onvrede onder de Grieken uit de achterstandswijken, in combinatie met symboliek ter bevordering van de saamhorigheid, wordt gebruikt om de nationalistische gevoelens te voeden. De partij maakt zich populair door sociale acties en door hard op te treden tegen de criminaliteit door middel van een knokploeg. De overeenkomsten met Duitsland in de jaren '30 van de vorige eeuw zijn groot: beide landen worden door de internationale gemeenschap bekritiseerd, hebben een enorme schuld en beroepen zich op nationalistische gevoelens. Als de opkomst van Gouden Dageraad doorzet en Griekenland dezelfde weg van Duitsland in de jaren '30 volgt dan zal dit een stap terug zijn in het evolutionaire proces van de geschiedenis. Toch is het de vraag of dit zal gebeuren, aangezien niet alleen mensen in Griekenland, maar ook de internationale gemeenschap de gevolgen kent van de opkomst van extreem-rechts.

Hoewel de politieke ontwikkelingen in Griekenland zorgwekkend zijn, in het bijzonder de opkomst van Gouden Dageraad, passen ze in Fukuyama's theorie. SYRIZA beroept zich dan wel op de waardigheid van de mensen, die ze door de huidige crisis kwijt zijn geraakt. De partij handelt echter binnen de regels van liberale democratie. Door middel van verkiezingen en onderhandelingen wil de partij de veranderingen doorvoeren die ze voor ogen heeft. Hoewel Gouden Dageraad een stap terug zal zijn in het proces van liberale democratie, zou ook deze ontwikkeling nog binnen Fukuyama's theorie passen. Een stap terug betekent volgens Fukuyama namelijk niet meteen dat het einde van de geschiedenis niet bereikt is.

De schulden crisis en het verlies van erkenning in Griekenland door de crisis kunnen aantonen dat de huidige versie van liberale democratie zoals die in Europa eruit ziet niet werkt. Er zijn problemen ontstaan die niet binnen het paradigma van het Europees democratisch liberalisme op te lossen zijn. In dat geval is het echter niet zozeer de vraag of de theorie van Fukuyama klopt, maar in hoeverre de invulling van Europa en de eurozone liberaal democratisch is. Er is een gemeenschappelijke markt, maar weinig gemeenschappelijk toezicht. Omdat er verschillende lidstaten met

verschillende meningen zijn die hun eigen beleidsautonomie niet over willen dragen, kan er gesteld worden dat de huidige invulling van de eurozone en de Europese Unie niet democratisch is op de manier die Fukuyama bedoelt met het einde van de geschiedenis. Als dit het geval is, dan is het dus niet zo dat *Fukuyama* verkeerd zat met zijn theorie, maar *Europa*, doordat de lidstaten een unie hebben gevormd die *niet* volledig liberaal democratisch is. Het is Europa tot op heden niet gelukt om een unie te vormen waarin een centraal overheidsorgaan de volledige beleidsautonomie in handen heeft, in combinatie met een volledig geïntegreerde markt, geleid door een financiële instelling die losstaat van politieke inmenging.

De ontwikkelingen onderling, economisch en politiek, passen prima binnen de theorie van Fukuyama. Het kapitalistische systeem is gericht op het individu, en het individuele thymotische deel van de ziel krijgt zijn erkenning binnen dit systeem, net als het verlangende deel. Ook de democratische ontwikkelingen vervullen de verschillende onderdelen van de ziel, waarbij de tegenstelling tussen meester en slaaf verdwijnt door populaire volksvertegenwoordiging. Wanneer deze twee delen echter samen worden gevoegd, zoals men in Europa probeert, ontstaan er problemen. De combinatie van verschillende markten die steeds verder met elkaar verweven raken, en het gebrek aan overdracht van de beleidsautonomie van de verschillende lidstaten, zorgen bij een crisis voor het wegvallen van het belangrijkste element van Fukuyama's theorie: thymotische erkenning. De Europese schuldencrisis laat zien dat de mensen in de landen die het hardst getroffen zijn hun waardigheid verliezen, en dat de overige landen hieraan meewerken door een schuldige aan te wijzen. Hierdoor wordt het evolutionaire proces van de geschiedenis geremd en zelfs teruggeworpen. Het afzetten van Griekenland tegen de strenge Europese regels, dat zich resulteert in nationalistische verlangens en gevoelens, is een directe stap terug in de geschiedenis. Nationalisme houdt immers de verhouding tussen meester en slaaf in stand op het niveau van staten.

Passen de economische en politieke ontwikkelingen in Europa sinds 2008 in het argument van Fukuyama over het einde van de geschiedenis? Ja. Werkt de combinatie van de sterk geïntegreerde markten zonder de overdracht van beleidsautonomie van de verschillende lidstaten, kortom het Europese liberaal democratische project? Nee. Wat in de theorie van Fukuyama slechts als een probleem of drempel in de ontwikkeling van de geschiedenis geïntegreerd wordt, kan het einde van het Europese project betekenen.

Europa moet zowel politiek als economisch gezien een volledige liberale democratie worden.

Zo niet, dan valt ze terug in het einde van de geschiedenis.

BIBLIOGRAFIE

Boeken en artikelen

- Fukuyama, F., 'Reflections on *The End of History*, five years later', in: T. Burns (ed.), *After History? Francis Fukuyama and His critics* (Boston 1994) 239-258.
- Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man* (New York 1992).
- Koning, M. de, 'Grieken zien heil in knokploeg neonazi's', *nrc.next*, 2 mei 2012.
- Koning, M. de, 'Linkse partij dankt groei aan jonge werklozen', *nrc.next*, 8 mei 2012.
- Koning, M. de, 'Wordt 'sexy Alexi' de Griekse premier?', *nrc.next*, 5 juni 2012.
- Marsh, D., *The Euro. The Battle for the New Global Currency* (Londen 2009).
- Noble, T.F.X., e.a., *Western Civilization. Beyond Boundaries* (Boston 2008).
- Teulings, C., e.a., *Europa in crisis* (Amsterdam 2011).
- Wihlborg, C., Willett, T.D. en Zhang, N., 'The Euro Debt Crisis. It isn't just fiscal', *World Economics* 11, 4 (2010) 51 - 77.

Websites

- Aleskerov, F., Holler, M., Kamalova, R., 'Power Distribution in the Weimar Reichstag in 1919 - 1933' (augustus 2010), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1806310 (16 juni 2012).
- BBC, 'Greece election: Vote risks EU bailout split' (versie 7 mei 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-17975370> (5 juni 2012).
- BBC, 'Greece's far right hopes for new dawn' (versie 30 april 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-17898561> (9 juni 2012).
- Channel 4 news, 'Interview: Alexis Tsipras' (24 mei 2012), <http://www.youtube.com/watch?v=5gV7ZZIngYI> (13 juni 2012).
- De Griekse Gids, 'De Griekse Regering - De regering van Griekenland', <http://www.grieksegids.nl/griekse-regering.php> (03 juni 2012).
- Donadio, R., 'Hard Times lift Greece's Anti-Immigrant Fringe' (versie 12 april 2012), http://www.nytimes.com/2012/04/13/world/europe/far-right-golden-dawn-sees-opening-in-greeces-woes.html?_r=1&pagewanted=all (10 juni 2012).
- Dool, P van den., 'Spanje nationaliseert Bankia – 'escalatie van bankencrisis in land'' (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/spanje-nationaliseert-vierde-bank-van-het-land-escalatie-bankencrisis/> (25 mei 2012).
- Europa Nu, 'Griekenland', http://www.europa-nu.nl/id/vgaxlcr0e023/griekenland?start_tab0=120 (03 juni 2012).
- Europa Nu, 'Samenwerking lidstaten bij illegale immigratie', <http://www.mo.be/artikel/qa-immigratie-griekenland> (9 juni 2012).
- Europa Nu, 'Verdrag van Maastricht', http://www.europa-nu.nl/id/vicyi6b6duk/w/verdrag_van_maastricht (17 mei 2012).
- Europese Unie, 'De Europese Akte' (versie 26 oktober 2010) http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_singleact_nl.htm (17 mei 2012).
- Europese Unie, 'Een vreedzaam Europa – het begin van de samenwerking', http://europa.eu/about-eu/eu-history/2010-today/index_nl.htm (17 mei 2012).

- Europese unie, 'Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, EEG-Verdrag - oorspronkelijke tekst (niet-geconsolideerde versie)' (versie 26 oktober 2010), http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_nl.htm (17 mei 2012).
- Europese Unie, 'Verdrag van Lissabon. Het verdrag in het kort.', http://europa.eu/lisbon_treaty/glance/index_nl.htm (17 mei 2012).
- Jong, S. de, 'Met de kennis van nu op neonazi's stemmen. Wat bezielt de Grieken?' (versie 10 mei 2012), <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/10/met-de-kennis-van-nu-op-neonazis-stemmen-wat-bezielt-de-grieken/> (9 juni 2012).
- Fukuyama, F., 'Have we reached the end of history?' (februari 1989), <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a228233.pdf> (1 mei 2012).
- Golden Dawn, 'Golden Dawn's leader speech' (6 mei 2012), http://www.youtube.com/watch?v=wY3u_tj6UBQ (10 juni 2012)
- Grauwe, P. de, 'Only a more active ECB can solve the euro crisis' (augustus 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1945766 (13 juni 2012).
- Kakissis, J., 'Crisis in the Euro Zone: Alexis Tsipras Is the Greek Who Makes Europe Tremble' (31 mei 2012), <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2116075-2,00.html> (5 juni 2012).
- Kalse, E., 'Kredietcrisis in vijf stappen' (versie 17 september 2008), [http://vorige.nrc.nl/nieuwsthema/kredietcrisis/article1987320.ece/Kredietcrisis_in_vijf_stappen\(24-05-2012\)](http://vorige.nrc.nl/nieuwsthema/kredietcrisis/article1987320.ece/Kredietcrisis_in_vijf_stappen(24-05-2012)).
- Kathimerini, 'Tsipras sets out SYRIZA's plan for governing' (versie 1 juni 2012), http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite1_31372_01/06/2012_445042 (12 juni 2012).
- Kuit, E., 'Gouden Dageraad: neofascisten beloven 'ware' Grieken nieuwe waardigheid' (versie 7 mei 2012), <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/7264/Schuldencrisis/article/detail/3251884/2012/05/07/Gouden-Dageraad-neofascisten-beloven-ware-Grieken-nieuwe-waardigheid.dhtml> (9 juni 2012).
- Mondiaal Nieuws, 'Q&A: immigratie in Griekenland' (versie 19 november 2010), <http://www.mo.be/artikel/qa-immigratie-griekenland> (9 juni 2012).
- Norman, M., 'Matthew Norman: Blame the Greeks. They invented democracy' (9 mei 2012), <http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/matthew-norman/matthew-norman-blame-the-greeks-they-invented-democracy-7723221.html> (12 juni 2012).
- NOS, 'Nationalisatie Spaanse bank na financiële problemen' (versie 10 mei 2012), <http://nos.nl/video/371611-nationalisatie-spaanse-bank-na-financiele-problemen.html> (25 mei 2012).
- Rijksoverheid, 'Ontstaan kredietcrisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis/ontstaan-kredietcrisis> (29 april 2012).
- Rijksoverheid, 'Ontstaan schuldencrisis', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/schuldencrisis/ontstaan-schuldencrisis> (12 juni 2012).
- Schut, M., 'Bankia deels genationaliseerd' (versie 10 mei 2012), <http://nieuwsuur.nl/onderwerp/371642-bankia-deels-genationaliseerd.html> (25 mei 2012).
- Stark, J., e.a., 'ECB Occasional Paper No. 129' (versie 21 maart 2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1791598 (27 mei 2012).
- Tersago, B., 'Het SYRIZA-programma' (versie 3 juni 2012), <http://btersago.com/blog/?p=6804> (5 juni 2012).